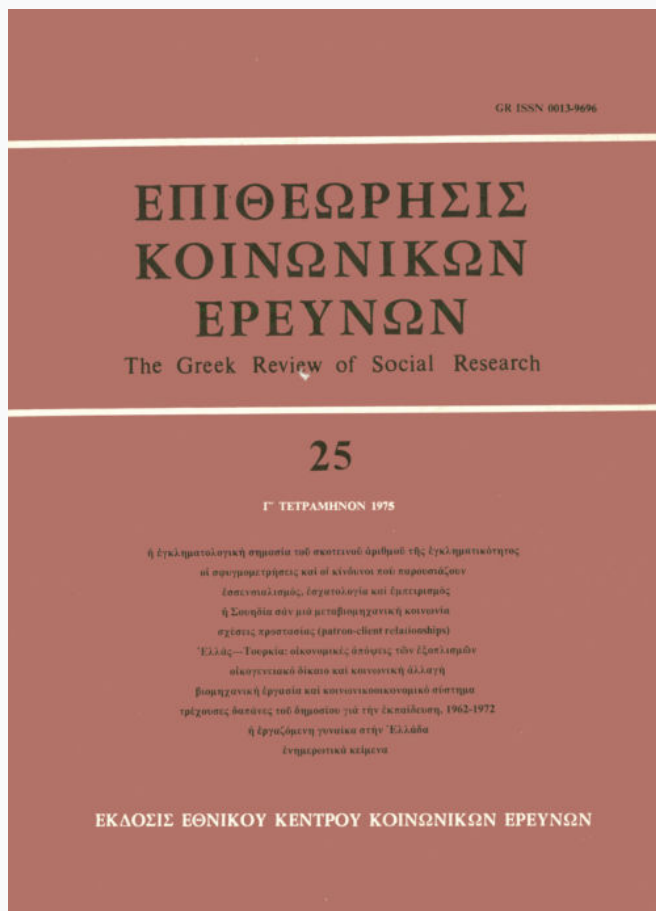

The Greek Review of Social Research

Vol 25 (1975)

25 Γ'

Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη

Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

doi: [10.12681/grsr.392](https://doi.org/10.12681/grsr.392)

Copyright © 1975, Μάγδα Νικολαΐδου, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Νικολαΐδου Μ., & Λαμπίρη-Δημάκη Ι. (1975). Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα: Μια δειγματολογική μελέτη. *The Greek Review of Social Research*, 25, 470–506. <https://doi.org/10.12681/grsr.392>

ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα στὴν Ἑλλάδα

Μιά δειγματολογικὴ μελέτη

τῆς
Μάγδας Νικολαΐδου

Τελειοφοίτου Οἰκονομικῶν
καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν
Πανεπιστημίου Κολωνίας

Διπλωματικὴ ἐργασία στὸ Πανεπιστήμιον
τῆς Κολωνίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ τῆς Ι. Λαμπίρη-Δημάκη

Ὁ ρυθμὸς καὶ οἱ τρόποι τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν λιγώτερο προνομιούχων ἀτόμων ἢ περιοχῶν τῆς χώρας μας παρουσιάζει σὰν κοινωνιολογικὸ πρόβλημα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως καὶ δικαιοσύνης.

Τὸ 1960 ἐρευνήσα τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἐκβιομηχάνισως πάνω στὴ θέση τῶν γυναικῶν ποὺ κατοικοῦν σὲ πολιτισμικὰ καθυστερημένες περιοχὲς μὲ παραδοσιακὴ κοινωνικὴ δομὴ, ἐφαρμόζοντας τὴν πειραματικὴ μέθοδο στὸ «κοινωνικὸ ἐργαστήριον» τῶν Μεγάρων:¹ τὶς «πειραματικὰς ομάδες» ἀπέτελεσαν οἱ Μεγαρίτισσες ἐργάτριες ποὺ ἀποκοτοῦσαν γιὰ πρώτη φορὰ ἐμπειρία τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας στὸ παραπλήσιο ἐργοστάσιο βάμβακος τοῦ Μεγάλου Πεύκου, καθὼς καὶ οἱ μητέρες τους· ἐνῶ τὶς «ομάδες ἐλέγχου» ἀπέτελεσαν (μαζὶ μὲ τὶς μητέρες τους) οἱ ἐξ Ἰσου νέες Μεγαρίτισσες (16-24 ἐτῶν) τοῦ ἴδιου χαμηλοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ καὶ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν ὅμως νὰ παραμένουν προσηλωμένες στὸν παραδοσιακὸ παραδεκτὸ ρόλο τῆς γυναίκας ποὺ δὲν ἐργάζεται ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι (οἰκιακὰ, μοδιστρικὴ) ἢ ἀπασχολεῖται μόνο στὰ οἰκογενειακὰ κτῆματα.

Ὁ γνωστὸς κοινωνιολόγος Irwin Sanders, ποὺ μελέτησε ἰδιαίτερα τὶς ἀγροτικὰς κοινωνίες τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἑβρώπης, σχολιάζοντας τὸ 1971 τὰ πορίσματα τῆς ἐρευνας τῶν Μεγάρων, ἀνέφερε ὅτι ἀποδεικνύουν πὼς «ἡ ἐργασία στὸ ἐργοστάσιο δὲν ἀλλάξε τὶς κοινωνικὰς σχέσεις στὸν βαθμὸ ποὺ οἱ θεωρίες τῆς ἐκβιομηχάνισως θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάμουν νὰ ἀναμένουμε».²

Πραγματικὰ, τὸ νέο περιβάλλον τῆς ἐργασίας καὶ ἡ σημαντικὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποὺ πρόσφερε, συνέβαλαν πολὺ περισσότερο στὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῶν ἀξιών καὶ τῶν πεποιθήσεων τῶν ἐργατριῶν ἀπὸ ὅ,τι στὴν ἀνεξάρτητοποίησή τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τους καὶ τῆς θέσης τους μέσα στὴν πατρικὴ οἰκογένεια. Ἡ πρωταρχικὴ αὐτὴ ομάδα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐλέγχει τὴ συμπεριφορὰ τους σύμφωνα μὲ τὶς παραδοσιακὰς ἐπιταγὰς τῆς οἰκογενειακῆς ὑποταγῆς, τῆς γρήγορης «ἀποκαταστάσεως» καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς προίκας.

Ὁ ἐκσυγχρονισμὸς ποὺ ἐπέφερε ἡ ἐκβιομηχάνιση κατὰ τὴ δεκαετία 1950-1960 στὴ μειονεκτικὴ θέση τῆς νέας γυναίκας καὶ στὴν καθυστερημένη μικρο-

1. Βλέπε, Joanna Lambiri, *Social Change in a Greek Country Town*, Research Monograph, N° 13 (ΚΕΠΕ, Ἄθηνα, 1965).

2. Βλέπε, J. T. Sanders, *A Review of Selected Anthropological and Sociological Studies* (University of Washington, Ὀκτ. 1971), σσ. 16-17.

κοινωνία των Μεγάρων συντελέστηκε μάλλον στο επίπεδο των ιδεών παρά στο επίπεδο της κοινωνικής δράσεως. Μένει να δούμε αν ή δεύτερη γενιά—οί κόρες δηλαδή των πρώτων αυτών εργατριών—θα είναι μιὰ καθαρότερη «βιομηχανική γενιά» που θα μετατρέψει σε χειροιαστή πράξη τις επιδράσεις της περισσότερο ανεξάρτητης και προοδευτικής νοοτροπίας των «πρωτοπόρων» μητέρων τους.

Η μελέτη της Μάγδας Νικολαΐδου, που έγινε μόλις τώρα (15 περίπου χρόνια αργότερα από την έρευνα των Μεγάρων) για να εξακριβώσει τον βαθμό του εκσυγχρονισμού και της κοινωνικής ανεξαρτησίας της σημερινής εργάτριας στο ίδιο εργοστάσιο του Μεγάλου Πεύκου, μπορεί έμμεσα μόνο να δώσει απάντηση στο παραπάνω ερώτημα: γιατί δεν έχει μεγαλώσει ακόμη ή δεύτερη «βιομηχανική γενιά», που μόνο μετά μερικά χρόνια θα είμαστε σε θέση να έρευνήσουμε.

Πάντως με ιδιαίτερο, νομίζω, ενδιαφέρον θα πρέπει να αντιμετωπισθεί από τον αναγνώστη ή έρευνητή αυτή προσπάθεια της νέας μας κοινωνικής επιστήμονος, που τα κυριότερα πορίσματα της δημοσιεύονται άμέσως παρακάτω, γιατί ή «εκ νέου» μελέτη ώρισμένων όψεων του ίδιου κοινωνικού φαινομένου μετά την παρέλευση μιὰς σχετικά μεγάλης (έστω κι αν όχι κοινωνιολογικά σημαντικής) χρονικής περιόδου, είναι δυνατό να αποκαλύψει νέες τάσεις είτε κοινωνικής αλλαγής, είτε κοινωνικής συντηρήσεως, ή (αυτό που είναι και το πιθανότερο) τάσεις συμβιβασμού αυτών των δύο. Όσο για τη δική μου στάση απέναντι στην εργασία αυτή, δεν μπορεί παρά να είναι φανερή: ξαναγορρίζει κανείς πάντα με χαρά (και λίγη νοσταλγία) στους χώρους της πρώτης του έρευνας.

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ

Υφηγήτρια Κοινωνιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

σύντομη εισαγωγή

Σ' αυτή τη μελέτη θα προσπαθήσω να παρουσιάσω το ιδιαίτερα παραμελημένο πρόβλημα της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα.

Πρώτα θα γίνει μιὰ σύντομη ανασκόπηση της εξέλιξης και της θέσης της γυναίκας στην παγκόσμια ιστορία, που θα τονίσει τις διαδικασίες και τις συνθήκες που επέφεραν την ύποταξη και την κατώτερη θέση της γυναίκας—έτσι όπως εκφράζεται έντονα σήμερα ακόμα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία.

Η εργασία αυτή αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφεται ή θέση της Έλληνίδας, σύμφωνα με το νόμο, στην οικογένεια και την κοινωνία. Ακολουθεί στατιστική έπιτοκόπηση του γυναικείου πληθυσμού της Ελλάδας και ή αναλογία του στα διάφορα επαγγέλματα, με ανάλυση της ιδιαίτερης συμπεριφοράς που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στα διάφορα επαγγέλματα λόγω του φύλου τους.

Στο δεύτερο μέρος θα τονιστούν τα προβλήματα που παρουσιάζονται στις γυναίκες κάτω από τις προϋποθέσεις της κοινωνικής πραγματικότητας από τη μιὰ μεριά, και της επαγγελματικής τους απασχόλησης από την άλλη.

Έτσι, το δεύτερο μέρος αποτελείται από μιὰ έμπειρική έρευνα σε ένα ελληνικό εργοστάσιο, όπου ένα δείγμα από εκατό γυναίκες καλούνται να απαντήσουν σε έρωτήσεις γύρω από την επίδραση της δουλειάς στη ζωή τους, και για τις απόψεις τους για την οικογένεια, το επάγγελμα, τις ανθρώπινες σχέσεις, τη θρησκεία, την πολιτική, κτλ. Αυτό το έρωτηματολόγιο είχε σκοπό να έρευνήσει:

- α) Την επίδραση της εξάσκησης επαγγελματός στη δομή της προσωπικότητας και την ιδιωτική ζωή των γυναικών που ρωτήθηκαν.
- β) Κατά πόσο έχουν συνειδητοποιήσει αυτές οι γυναίκες τα προβλήματα τους και ποιά είναι ή ανάλογη αντίδρασή τους.

Στο τέλος θα προσπαθήσω, με βάση τα στοιχεία από το πρώτο μέρος και τα αποτελέσματα της έμπειρικής έρευνας από το δεύτερο μέρος, να βγάλω τα ανάλογα συμπεράσματα και να προτείνω πιθανές λύσεις για την κατάργηση των προβλημάτων που παρουσιάζονται στη γυναίκα, λόγω της φύσης της και της κατώτερης θέσης της στην κοινωνία και στον επαγγελματικό χώρο. Έτσι, θα τεθεί το έρώτημα, αν και πόσο ή ίση τοποθέτηση της γυναίκας απέναντι στον άντρα είναι δυνατή μέσω της συμμετοχής της στη διαδικασία της παραγωγής. Αρκεί όμως αυτή; Από ποιούς άλλους παράγοντες εξαρτάται ή χειραφέτηση της γυναίκας;

*

— Το κείμενο είχε αρχικά συνταχτεί στη γερμανική γλώσσα. Στην ελληνική μετάφραση, που πρωτοδημοσιεύεται εδώ, έγιναν ελάχιστες μετατροπές.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τῆ συντάκτρια μαζί με τὸ σκηνοθέτη Νίκο Ζερβὸ γυρίστηκε, με βάση αὐτὴ τὴν ἔρευνα, μιὰ ταινία ντοκυμανταῖρ μικροῦ μή-κου, ποὺ περιέχει συνεντεύξεις με γυναίκες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο καὶ με Ἑλληνες κοινωνιολόγους με τοὺς ὁποίους συζητεῖται τὸ θέμα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν καὶ ἡ προσφορὰ τῆς κοινωνιολογίας σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ.

Ἡ ταινία αὐτὴ βραβεύτηκε στὸ 15ο φεστιβάλ Θεσσαλονίκης 1974.

Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν παγκόσμια ἱστορία

Εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ ἄντρας δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς τὴ γυναίκα, καὶ ἡ γυναίκα χωρὶς τὸν ἄντρα. Ἀκόμα ἔχει ἀποδειχθεῖ ἐπιστημονικὰ ὅτι στὶς πρωτόγονες κοινωνίες ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα ζοῦσαν μαζί, ἰσότιμα καὶ εἰρηνικά. Γιατὶ ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα εἶναι ἔτσι φτιαγμένοι ὥστε νὰ ἀλληλοσυμπληρῶνται γιὰ νὰ ζοῦν δημιουργικὰ καὶ νὰ ἀναπαράγουν ζωή.

Κι ὁμως σὲ ὅλους τοὺς ἱστορικὰ γνωστοὺς πολιτισμοὺς μέχρι σήμερα ἀκόμη, γνωρίζουμε ἕνα κατώτερο καὶ ὑποταγμένο στὸν ἄντρα ρόλο τῆς γυναίκα, μιὰ πατριαρχικὴ μορφή τῆς οἰκογένειας ὅπου ὁ ἄντρας εἶναι ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ γυναίκα εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ ἀπακούει σὲ κάθε περίσταση.

Ἡ καλύτερότητα τῆς γυναίκας ἐξηγήθηκε ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς τῆς κοινωνιολογίας τῆς οἰκογένειας ὡς ἀν «βιολογικὰ καθορισμένη» καὶ «φυσικὴ».

Πρώτῃ ἡ θεωρία τοῦ μητρικοῦ δικαίου, ποὺ ἀναπτύχθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Bachofen¹ με τὶς μελέτες του καὶ τὸν Morgan² με τὶς ἔρευνές του στὴ φυλὴ τῶν Ἰροκέζων τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ἔφερε στὸ φῶς τελείως καινούργιες μορφές οἰκογένειας ποὺ ὑπῆρχαν στὶς πρωτόγονες κοινωνίες, καὶ ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὸν πολιτισμένο κόσμο: Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους σὲ διάφορους πολιτισμοὺς καὶ με ποικίλες μορφές οἰκογένειας, ὑπῆρχε κατανομὴ ἐργασίας σύμφωνα με τὸ φύλο (κυνηγοὶ καὶ συλλέκτριες, ἀργότερα κυνηγοὶ καὶ καλλιεργήτριες)· ἔτσι κανεὶ δὲν ὑποτιμοῦσε ἢ ὑπερτιμοῦσε κανένα ἀπὸ τὰ δύο φύλα, ὑπῆρχε ὁμως κάποιος σεβασμὸς ἀπέναντι στὴ γυναίκα λόγω τῆς ἰκανότητάς της νὰ γενεῖ καὶ κατὸ καθοριστικὸς της ρόλου στὸ νοικοκυριό.

Ἡ καταγωγή ὑπολογιζόταν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς γυναίκα (μητρικὸ δικαίον). Βασίζόμενος σ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁ Friedrich Engels ἀνάπτυξε στὸ βιβλίον

του, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*³ τὴ θεωρία ὅτι αὐτὴ ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξη τοῦ ἄντρα καὶ τῆς γυναίκα κλονίστηκε μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κτηνητροφικῶν καὶ πολεμικῶν μεθόδων, ποὺ ἔδωσαν στὸν ἄντρα τὴ δυνατότητα νὰ ὑποτάξει τὴ γυναίκα, καὶ κυρίως με τὴν ἀρχὴ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ ἄντρας χρειαζόταν τοὺς ἀπογόνους του γιὰ ἐργατικά χέρια καὶ γιὰ κληρονόμους. Ἔτσι ἦρθε «ἡ ἀνατροπὴ τοῦ μητρικοῦ δικαίου, ποὺ ὑπῆρξε ἡ κοσμοϊστορικὴ ἥττα τοῦ γυναικείου φύλου. Ὁ ἄντρας πῆρε στὰ χέρια του τὸ τιμὸν ἀκόμα καὶ μέσα στὸ σπῆτι, ἡ γυναίκα ταπεινώθηκε, ὑποδουλώθηκε καὶ ἔγινε σκλάβο τῆς ἐπιθυμίας του καὶ ἀπλὸ ἐργαλεὺς τεκνοποιίας. Αὐτὴ ἡ ὑποτιμητικὴ θέση τῆς γυναίκα, ὅπως παρουσιάζεται πρὸ παντὸς στοὺς Ἑλληνες τῆς ἠρωικῆς καὶ ἀκόμη περισσότερο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς, ὁριοποιήθηκε καὶ καλύφθηκε με τὸν καιρὸ, τμηματικά πῆρε μιὰ πῖο ἥλια μορφή, με κανένα τρόπο ὁμως δὲν καταργήθηκε».⁴

Ἀπὸ τότε, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πηγές, ἡ γυναίκα ζεῖ σὲ μιὰ ἀσπληρὴ μονογαμικὴ μορφή γάμου, στὴ σκιά τοῦ ἄντρα. Ἡ ἀπῆστια τῆς τιμωρεῖται ἀμείλιχτα. Ἔγινε τὸ «ἀδύνατο», τὸ «ἄλλο» φύλο, καὶ ἐφευρέθηκαν ἄπειροι μῦθοι γιὰ νὰ δικαιολογήσουν καὶ νὰ σταθεροποιήσουν τὴν κατωτέροτητα στὴν ὁποία ἦθελαν νὰ καταδικάσουν τὴ γυναίκα, ὁ «μῦθος τῆς ἀδύνατης γυναίκα, ὁ μῦθος τοῦ ἰσχυροῦ ἀρσενικοῦ καὶ τοῦ πονηροῦ καὶ ἐπικίνδυνου θηλυκοῦ».⁵ Ὁ ἄντρας ἐνσαρκώνει τὸ καλὸ καὶ ἡ γυναίκα τὸ πονηρὸ.

Ἔτσι πέρασαν τὰ δύο φύλα στὴν ἱστορία. Μετὰ τὴν «ἀνακάλυψη» τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κράτους καὶ τοῦ δικαίου, ἡ γυναίκα καταδικάστηκε σὲ μόνιμη ἀνωριμότητα.

Στὴν περίφημη δημοκρατία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἡ γυναίκα δὲν εἶχε καμιά θέση στὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς διαδικασίες, καὶ ἐκπαιδεύονταν γιὰ αἰμόνο-σύζυγος καὶ μητέρα». Κι ὁμως ἀκόμα καὶ γιὰ τὰ θέματα τοῦ νοικοκυριοῦ ὁ ἄντρας εἶχε τὴν τελευταία λέξη. Ἡ ταπεινότητα καὶ ἡ καταπίεση τῆς φυσιολογικῆς ἀνάπτυξης τοῦ «θηλυκοῦ ἀνθρώπου» εἶχαν ὡς λογικὴ συνέπεια τὴ γένεση τῆς πορνείας. Ἡ ἰκανοποίηση ἀπὸ τὴ γενετήσια συνουσία ἦταν ἐπιτρεπτὴ μόνο στὸν ἄντρα.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀναφερθοῦμε ἔκτενως στὶς διάφορες μορφές τῆς οικονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ σεξουαλικῆς καταπίεσης τῆς γυναίκας στὶς διάφορες περιόδους τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι

1. Bachofen Johan Jacob, *Τὸ μητρικὸ δικαίον*: Μία ἔρευνα γιὰ τὴ γυναικοκρατία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καὶ ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἡ νομικὴ φύση τῆς, γερμανικὴ ἔκδοσις, Basel, 1948, ἐκδότης Karl Meuli.

2. Morgan Lewis R., *Ancient Society*, ἐκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.

3. Engels, Friedrich, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*, Stuttgart, 1948.

4. Στὸ ἴδιο, σελ. 23.

5. Σαβράμης Δημοσθένης, *Τὸ λεγόμενο ἀδύνατο φύλο*, γερμ. ἔκδοσις, Μόναχο, 1972.

τό γεγονός ότι ή γυναίκα έμενε σκλαβωμένη στό σπίτι της (μέ έξαιρση γυναίκες τής κυρίαρχης τάξης σέ εποχές όπως π.χ. τήν άρχαία Ρώμη και τήν Άναγέννηση) μέχρι τό 18ο αιώνα, όπου μέ τήν εκβιομηχάνιση χρειάστηκαν όλα τά δυνατά και φτηνά (παιδικά!) έργατικά χέρια.

Ή διδασκαλία του Ήσου Χριστού γιά αγάπη και ισότητα ήταν ή πρώτη έλπίδα γιά τή γυναίκα, που όμως έσβησε γρήγορα, όταν και αυτή ή διδασκαλία θεομοποιήθηκε (θηρσκαία-εκκλησία). Ή γυναίκα αποτέλεσε και πάλι τήν ενσάρκωση τής άμαρτίας.

Στή γαλλική επανάσταση τό 1789 κινητοποιήθηκαν γιά πρώτη φορά δυναμικά οί γυναίκες, που μαζί μέ τούς άντρες πολέμησαν στην πρώτη γραμμή γιά τήν κατάργηση τής βασιλείας. Μέ τήν άνοδο όμως του Ναπολέοντα του Α΄, τά δίκαια που κερδήθηκαν μέ τήν επανάσταση δέν μπόρεσαν νά μπουν σέ εφαρμογή. Γυναίκες δημοκράτισσες όδηγήθηκαν στή γκιλοτίνη. Όμως τό παγκόσμιο γυναικείο κίνημα δέν μπορούσε πιά νά χαλιναγωγηθεί ούτε από τήν κυρίαρχη τάξη ούτε από τούς αντιδραστικούς διανοούμενους.

Ή θεωρία του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού των Κάριλ Μάρξ και Φρήντριχ Ένγκελς χάρισε και στις γυναίκες, όπως και σέ κάθε καταπιεσμένη τάξη, φυλή και στρώμα, τίς θεωρητικές βάσεις γιά τήν άπελευθέρωση τους.

Ίδίως τό βιβλίο του Αύγουστου Μπέμπελ, *Ή γυναίκα και ό σοσιαλισμός*,¹ αποτέλεσε τήν κυριότερη θεωρητική βάση γιά τήν πλήρη χειραφέτηση τής γυναίκας.

Τό 1871 στην κομμούνια του Παρισιού 10.000 γυναίκες (κυρίως εργάτριες) βάδισαν προς τίς Βερσαλλίες. Γιατί ή καταπίεση των γυναικών από τήν κοινωνία είχε μεταφερθεί και στον τόπο τής δουλείας. Μέ τήν ανάπτυξη τής καπιταλιστικής κοινωνίας και τής εκβιομηχάνισης, γυναίκες (και παιδιά) ήσαν άναγκασμένες νά δουλεύουν κάτω από άπάθρηπες συνθήκες, μέχρι 17 ώρες τήν ήμέρα, σέ όλους τούς τομείς τής παραγωγής μέ τόν πιο χαμηλό μισθό, μόλις γιά νά έπιζούν.

Τό 1870 δόθηκε γιά πρώτη φορά στην Άμερική στις γυναίκες τό δικαίωμα τής ψήφου, τό 1883 στη Νέα Ζηλανδία, και στην Εβρώπη τό 1907 (στη Φιλανδία).² Ίδίως στην Άγγλία, ό αγώνας τής σουφραζέτας (άπό τό λατινικό suffragium=δικαίωμα ψήφου) γιά τήν άποκτηση του δικαιώματος ψήφου και γιά ισοστομία, ήταν δύσκολος και αίματηρός.

Τό γυναικείο κίνημα στον εικοστό αιώνα δυναμάνει συνέχεια. Στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οί γυναίκες αντικατάστησαν τούς άντρες σέ πολλές θέσεις και άποκτήσαν έτσι περισσότερη εββήνη και αυτοπε-

ποίθηση. Σήμερα έχουν κατακτήσει σχεδόν όλους τούς άνδρικούς τομείς. Όμως άκόμη δέν μπορούμε νά μιλάμε γιά ισότητα των δύο φύλων. Ή γυναικεία επαγγελματική άπασχόληση φέρνει μαζί της καινούργια προβλήματα, γιατί ή παράδοση, ή δομή του κράτους και ή αντίδραση των άντρών κάθε άλλο παρά διευκολύνουν τίς γυναίκες. Θα μπορούσαμε νά πούμε ότι στις σοσιαλιστικές χώρες οί προϋποθέσεις γιά τήν ισοστομία και τήν έλεύθερη ανάπτυξη τής γυναίκας είναι πολύ πιο εδνοϊκές από ό,τι στο δυτικό κόσμο. Όμως ή πλήρης χειραφέτηση του άνθρώπου (μαζί και τής γυναίκας) δέν έχει έπιτευχθεί άκόμη ούτε εκεί.

Ή πορεία προς τή χειραφέτηση τής γυναίκας θα αναλυθεί στην έργασία αυτή, σχετικά μέ τήν Ελλάδα, κάτω από τήν ιδιαίτερη εκτίμηση του ρόλου τής επαγγελματικής άπασχόλησης των γυναικών.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

α. ή πολιτιστική κατάταξη τής γυναίκας

1. Ίστορική επισκόπηση—γυναικείο κίνημα

Μετά τήν πώση τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και τήν άλωση τής Κωνσταντινούπολης τό 1453, ή Ελλάδα βρισκόταν κάτω από τήν τουρκική κυριαρχία. Τετρακόσια χρόνια ζούσε ό έλληνικός λαός κάτω από μεσαιωνικές συνθήκες, υποδουλωμένος από τούς ξένους κατακτητές και τούς ντόπιους κοτζαμπάσηδες. Τό 1821 ξέσπασε ή επανάσταση, και κράτησε μέχρι τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όπου νά άπελευθερωθεί όλόκληρη ή Ελλάδα. Ή ιστορία τής νέας Ελλάδας έχει άρχίσει λοιπόν εδώ και 150 χρόνια.

Ή άποφασιστικότητα και τό θάρρος που διακρίνανε τίς γυναίκες στον άπελευθερωτικό αγώνα έχουν γραφτεί στην ιστορία. Όμως μετά τήν εγκαθίδρυση του ελληνικού Κράτους (1827), ή γυναίκα υποχρεώθηκε νά αναλάβει πάλι τόν προκαθορισμένο από τήν κοινωνία ρόλο της στο νοικοκυριό.

Ή πρώτη ένδειξη μιάς γυναικείας κίνησης έμφανίστηκε τό 1870 μέ τό περιοδικό *Εβρρόδικη*, που ζήτησε τό δικαίωμα τής γυναίκας σέ μόρφωση και δουλεία. Όμως σάν ίδρυτρια κάποιου φεμινιστικού κινήματος, πρέπει νά αναγνωρίσουμε τήν Καλλιρόη Παρρέν, που τό 1888 εξέδωσε τήν *Εφημερίδα των Κυριών* και όργάνωσε τήν «Ένωση των Έλ-

1. Bebel August, *Ή γυναίκα και ό σοσιαλισμός*, Berlin, 1964.
2. Πηγή: Rossi Bruno, «Η περιπέτεια τής γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, Άπρίλιος 1972, τεύχη 939, 940, 941.

λγηίδων» (1879) καὶ τὸ 1911 τὸ «Λύκειο τῶν Ἑλλη- νίδων».

Οἱ διάφοροι γυναικεῖοι σύλλογοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν μέλη τους γυναῖκες τῆς μεγαλουσι- τικῆς τάξεως καὶ εἶχαν συνήθως φιλανθρωπικὸν χαραχτή- ρα. Αὐτὸ ὀφείλεται βασικὰ στὴ μεγάλη ἀντίδραση ποὺ συνάντησε τὸ φεμινιστικὸ κίνημα καὶ στὴν Ἑλλάδα—μόλις τὸ 1890 κατόρθωσε μιὰ γυναίκα γιὰ πρώτη φορὰ νὰ μπεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή τῶν Ἀθηνῶν.—καὶ στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἡδαιμνὴ μὲρφωση, ἡ ἄθλια κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις καὶ τὸ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπε- δο πολιτικῆς συνείδησις ποὺ βρισκόντουσαν οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες, τὶς ἐμπόδιζαν νὰ παλέψουν οἱ ἴδιες γιὰ τὰ δικαιώματά τους. Τὰ πολιτικὰ κόμματα σύμφωνα με τὴ συντηρητικὴ τους δομὴ ἀνιόντου- σαν κάθε δικαίωμα στὴ γυναίκα. Πρῶτο τὸ σοσια- λεργατικὸ κόμμα, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1918, διακήρυξε τὸ αἷτημα γιὰ ἰσότητα τῶν γυναικῶν.¹ Τὸ 1924 μετο- νομάστηκε σὲ Κομμουνιστικὸ Κόμμα Ἑλλάδος, καὶ σύμφωνα με τὶς ἰδεολογικὰς του ἀρχὰς δὲν ἔπαυε ποτὲ νὰ θέτει στοὺς βασικοὺς πρώτους στόχους του τὴν ἰσοτιμίαν τῶν γυναικῶν, καὶ πρωτοπόρο νὰ ἀγω- νίζεται γιὰ τὴ συνειδητοποίηση τοῦ προβλήματος καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν στὰ κοινά.

Τὸ 1918 ἰδρύθηκε τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιον Ἑλληνί- δων» καὶ τὸ 1920 ὁ Ἀσύνδεσμος γιὰ τὰ δικαιώματα τῆς γυναίκας» ποὺ ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐνωσις Γυναικῶν» γιὰ «ἅσα δικαιώματα—ἴσες ὑποχρεώσεις, μετ' ὅ μνησθῶ του ἔντυπο *Ἄ ἄγνας τῆς γυναίκας*. Τὸ 1927 ἔλαβαν οἱ γυναῖκες γιὰ πρώτη φορὰ μέρος σὰν ψηφοφόροι σὲ κοινοτικὰς ἐκλογὰς καὶ μετὰ ἀπὸ μακροχρόνιους ἀγῶνες, μόλις τὸ 1953, κατόρθωσαν νὰ κερδίσουν τὸ πλήρες δικαίωμα τοῦ «ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι» στὶς βουλευτικὰς ἐκλο- γὰς.

Ἡ περίοδος τῆς κατοχῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντί- στασις ἦταν μιὰ περίοδος ὑψηλῆς συνειδητοποίη- σης καὶ γιὰ τὴ γυναίκα, ὅπως ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία συμμετείχε τόσο ἐνεργὰ στὸν ἀπε- λυθερωτικὸ ἀγῶνα. Ἡ φασιστικὴ Γερμανία εἶχε διατάξει γιὰ τὴ γυναίκα τὰ τρία K (Kirche-Küche- Kinder), ποὺ σημαίνουν ἐκκλησία-κουζίνα-παιδιά.

Οἱ Ἑλληνίδες πολέμησαν ἥρωικὰ τὸ φασισμό, ἰσάζιες στὸ πλευρὸ τῶν ἀντρῶν. Ὁ κοινὸς ἀγῶνας ἔκανε τὴν ἰσότητα πράξη. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὶς ἐσωτερικὰς ἀνωμαλίας, ὁ ἀγῶνας τῶν γυναι- κῶν γιὰ τὰ δικαιώματά τους εἶναι πιά πραγματικότη- τα καὶ κλιμακώνεται παράλληλα με τοὺς ἀγῶνες ὄλου τοῦ λαοῦ γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία. Οἱ γυναῖκες ἀγωνίζονται νὰ ἀναλάβουν ὑπεύθυνες θέσεις καὶ ὀργανώνονται σὲ διάφορα γυναικεῖα σωματεῖα.

1. Χατζηβασιλείου Χρῦσα, *Τὸ κομμουνιστικὸν κόμμα Ἑλλά- δας καὶ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, Ἐκδόσεις τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα, 1946.

Τὸ 1956 ἀπὸ 16 γυναῖκες ὑποψήφιες βουλευτινὲς ἐκλήθησαν 2, ἡ Λίνα Τσαλδάρη τῆς ΕΡΕ καὶ ἡ Βάσω Θανασέκου (ἀργότερα τῆς ΕΛΑ), καὶ οἱ δύο στὴν Ἀθήνα.

Στὸ μεταξὺ, ἐκτός ἀπὸ τὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιον Ἑλληνίδων» καὶ ἀπὸ τὸ Ἀσύνδεσμο γιὰ τὰ δικαιώμα- τα τῆς γυναίκας» ἰδρύονται καὶ λειτουργοῦν ὁ «Ἀσύνδεσμος Ἑλληνίδων Ἐπιστημόνων» καὶ ὁ Ἀσύνδε- σμος Ἑλληνίδων Νομικῶν», ἡ «Πανελλαδικὴ Ἐνωσις Γυναικῶν» (ΠΕΓ, ἱδρυση 1964) ποὺ ἔθετε σὰν βασι- κὸς σκοπὸς τῆς πλήρη νομικῆ, οἰκονομικῆ, πο- λιτικῆ καὶ κοινωνικῆ ἰσοτιμίας τῆς γυναίκας, τὴ νομοθετικὴ κατοχύρωση τῆς ἀρχῆς: «ἴση ἀμοιβὴ δι' ἴσην ἐργασίαν» καὶ τὴ συμμετοχὴ καὶ ἀνάδειξη τῶν γυναικῶν στὰ σωματεῖα καὶ τὶς διοικησεις τους, καὶ τέλος ἡ «Ἀσυντονιστικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐργαζομένων Γυναικῶν» ποὺ συντόνιζε τὴ δουλειὰ τῶν συνδικα- λιστριῶν-μελῶν τῶν διαφόρων σωματείων. Ἐπίσης στὴν «Πανελλήνια Ἐπιτροπὴ Εἰρήνης», τμήμα τῆς «Διεθνoῦς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Εἰρήνην», συμμετέχουν στὴν πλειοψηφία τους γυναῖκες. Τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἑλληνικοῦ γυναικεῖου κινήματος ἦταν ἡ Α' Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψις Ἐργαζομένων Γυναικῶν τὸ Νοέμβριον τοῦ 1966. Συμμετείχαν 149 συνδικαλί- στριες ἀπὸ 60 σωματεῖα 12 διαφορετικῶν πόλεων. Ὅμοιος τὴν ἀντήση αὐτὴ τοῦ γυναικεῖου κινήματος, ποὺ συμβάδιζε με τὴν πλατεία πολιτικοποίηση τῆς ὄλου τοῦ λαοῦ, ἔκομε βίαια ἡ στρατιωτικὴ δικτατορία ποὺ πραξικοπηματικὰ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1967 πῆρε τὴν ἐξουσία.

Τὰ αἰτήματα τῶν γυναικῶν συλλόγων γιὰ ἰσό- τητα, εἰρήνη καὶ χειραφέτησις, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τους προϋποθέτουν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ χειραφέτησις ὄλου τοῦ λαοῦ, ἦταν φυσικὰ νὰ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση με τὰ σκοτεινά, ἀντιλαϊκὰ καὶ ἰδιοτελεῖα σχέδια τῆς φασιστικῆς δι- κτατορίας.

Ὅπως χιλιάδες ἄλλοι δημοκράτες ἀγωνιστὲς, γυναῖκες συνδικαλίστριες διώχθηκαν, συνελή- φθησαν, βασανίστηκαν καὶ ἐξορίστηκαν. Τὰ γυναικεῖα σωματεῖα διαλύθησαν, ἄλλα ἀπλῶς ἀδράνη- σαν, καὶ ἀπὸ τὸ 1972 ἄγγιζαν στὰ ὄρια τοῦ ἐπιτρο- ποῦ μερικὰ γυναικεῖα προβλήματα.

Σήμερα ποὺ δημοσιεῖται αὐτὴ ἡ ἔρευνα βεβίζου- με στὸ δεύτερο χρόνον ἀπὸ τὴ μεταπολίτευσις τοῦ Ἰουλίου 1974 καὶ τὴν ἀποκατάστασις τῆς κοινοβου- λευτικῆς δημοκρατίας. Οἱ προοδευτικοὶ γυναικεῖοι σύλλογοι ἀναδιοργανώνονται, ἄλλοι καινούργιοι ἰδρύονται μέσα σ' ἓνα γενικότερο κλίμα ὄρα- σμοῦ πολιτικοποίησης.

Τὸ γυναικεῖο κίνημα ἔχει ἀκόμη πολλὰ δουλειὰ μπροστά του. Χρειάζεται νὰ σπάσουν προκατα- λήψεις αἰῶνων καὶ στοὺς ἄντρες καὶ στὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες, κυρίως. Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ παρα- κολουθήσουμε τὴ θέση τῆς γυναίκας, ὅπως τὴν ὀρί- ζει ὁ νόμος, καὶ πῶς τὴν ἀντιμετωπίζουν οἰκογένεια

καὶ κοινωνία. Μετὰ θὰ παραθέσουμε τὶς κατακτήσεις τῆς σὲ δλοὺς τοὺς ἐπαγγελματικούς τομεῖς καὶ θὰ συζητήσουμε τὰ εἰδικὰ προβλήματα τοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ τῆς ἀπασχόληση.

Στὸ τέλος τῆς ἐμπειρικής ἐρευνας θὰ συνδεθοῦν δλα τὰ ἀποτελέσματα μὲ τὶς προοπτικὲς τοῦ γυναικείου κινήματος, κάτω ἀπὸ μιὰ ἐμπειριστατωμένη θεώρησή του.

2. Ἡ νομικὴ θέση τῆς γυναίκα

Τὸ ἄρθρο 1387 τοῦ Ἀστικού Κώδικα, ποὺ ἰσχύει ἀπὸ τὸ 1946 μὲ ἐλάχιστες τροποποιήσεις, δρίζει: «Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας καὶ ἀποφασίζει περὶ παντός, ὅτι ἀφορᾷ τὸν συζυγικὸν βίον ἐνῶς ἢ ἀπόφασις αὐτοῦ δὲν παρίσταται ὡς κατάχρησις δικαιώματος». Καὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1389, «φυλαττομένης τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 1387 ἡ γυνὴ ἔχει τὴν διεύθυνσιν τοῦ συζυγικοῦ οἴκου», καὶ «αἱ δικαιοπραξίαι τῆς γυναίκος μετὰ τρίτων διὰ τὰς τρεχούσας ἀνάγκας τῆς οἰκονομίας ὑποχρεοῦται τὸν ἄνδρα». Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι ὁ ἄντρας ἔχει τὸ δικαίωμα βάσει τοῦ νόμου νὰ ἀσκεῖ πλήρη κηδεμονία στὴ γυναίκα, στὰ πλαίσια τοῦ συζυγικοῦ βίου.

Ἀκόμα καὶ ἡ διεύθυνση τοῦ οἴκου, ποὺ τῆς ἀνατίθεται ἀπὸ τὸν νόμο, εἶναι μὲ δρους καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἐποπτεία τοῦ συζύγου. Ἐτσι τὸ ἄρθρο 1389 προβλέπει καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς δικαιοπραξίας στὴ γυναίκα ἐφ' ὅσον ὁ ἄντρας τὴν «γνωστοποιήσῃ εἰς τὸν τρίτον πρὸ τῆς δικαιοπραξίας»...

Τὸ ἄρθρο 1388 δρίζει: «Ἡ γυνὴ λαμβάνει τὸ ἐπιώνυμον τοῦ ἀνδρός». Νεώτερη διάταξη τοῦ 1963 ἐπιτρέπει στὴ γυναίκα «τὴν χρῆσιν τοῦ πατρωνυμικοῦ αὐτῆς ὀνόματος, *παρὰλλήλως πρὸς τὸ τοῦ ἀνδρός καὶ δὴ ὅταν ἔχη συμφέρον πρὸς τοῦτο*».

Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1391 «ὁ ἀνὴρ ὑποχρεοῦται νὰ παρέχῃ εἰς τὴν σύζυγον διατροφὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν κοινωνικὴν του θέσιν, τὴν περιουσίαν καὶ τοὺς πόρους αὐτοῦ». Ἡ γυναίκα ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τῆς διατροφῆς σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1392 «ἐφ' ὅσον ὁ ἀνὴρ εἶναι ἀνίκανος νὰ διατρέφῃ ἑαυτὸν». Ἄξιζεν νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ, ὅτι τὸ ἄρθρο αὐτὸ καθορίζει τὸ εἰσόδημα τῆς γυναίκας ἀνάλογα μὲ «τὴν περιουσίαν ἢ τοὺς πόρους αὐτῆς». Ὁ παράγοντας κοινωνικὴ θέση, φαίνεται, δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸν νόμο γιὰ τὴν γυναίκα, ἴσως γιὰ τὸ νομοθέτης δὲν μπορεῖ νὰ φανταστεῖ μιὰ γυναίκα μὲ δικὴ τῆς προσωπικότητα καὶ δική τῆς κοινωνικὴ θέση. Μιὰ γυναίκα ἀνήκει ἢ στὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα ἢ τοῦ συζύγου!

Ἄξιζεν νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ ἄρθρα 1394 καὶ 1396. Τὸ πρῶτο «περὶ δικαιοπῆς συμβίσεως» μᾶς λέει ὅτι εἰάν ὁ σύζυγος ἐξ εὐλόγου αἰτίας ἀπέστη τῆς ἐγ-

γάμου συμβιώσεως... ὑποχρεοῦται νὰ καταβάλλῃ τὴν εἰς τὸν ἕτερον ὀφειλομένην διατροφήν... ἡ γυνὴ δικαιούται(!) νὰ παραλάβῃ τὰ πρὸς χωριστὴν αὐτῆς ἐγκαταστάσιν ἀναγκαῖα πράγματα ἐκτός ἀν ταῦτα εἶναι ἀπαραίτητα διὰ τὸν ἄνδρα...». Καὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 1396 «τὰ εἰς τὴν νομὴν ἢ κατοχὴν ἐνὸς τῶν συζύγων ἢ ἀμφοτέρων ἐβρισκόμενα κινήτὰ τεκμαίρεται ὑπὲρ τοῦ ἀνδρός καὶ τῶν δανειστῶν τοῦτου ὅτι ἀνήκουσι εἰς αὐτόν», ἐνῶ «... τὰ εἰς προσωπικὴν χρῆσιν τῆς γυναίκος προωρισμένα κινήτὰ πράγματα καὶ ἴδια ἐνδύματα, κοσμήματα, ἐργαλεῖα, τεκμαίρεται ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς δανειστὰς σχέσει τῶν συζύγων ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν γυναίκα». Εἶναι φανερὴ ἡ ἀδικία ποὺ κατοχυρώνεται νομικὰ σὲ βάρος τῆς γυναίκας.

Ἄλλὰ ἂς ἐβθοῦμε στὴν προίκα. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἄρθρο 1406: «Προίξ εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς γυναίκος ἢ ἄλλου χάριν αὐτῆς παρεχομένη εἰς τὸν ἄνδρα περιουσία πρὸς ἀνακοφιστὴν τῶν βάρῶν τοῦ γάμου». Ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὰ ἄρθρα 1398-1399, «ὁ ἀνὴρ φέρει τὰ βάρη τοῦ γάμου», καὶ μόνον ἂν ὁ ἄντρας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀντεπεξέλθῃ «ὀφείλει ἡ γυνὴ νὰ συνεισφέρῃ εἰς αὐτὰ κατὰ λόγον τῆς ἰδίας τῆς περιουσίας ἢ ἐν γένει τῶν πόρων αὐτῆς». Καὶ τὸ ἄρθρο 1412 μᾶς λέει ὅτι «ὁ ἀνὴρ ἂν δὲν ὀρίσθῃ ἄλλως ἐν τῷ προικοσυμφῶν ἀποκτᾷ τὴν κυριότητα τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων κινήτῶν... καὶ τὴν διοίκησιν καὶ ἐπικαρπία τῶν εἰς προίκα ἐπιδοθέντων ἀκινήτων, παρ' οἰουδήποτε καὶ ἂν συνέστη ἡ προίξ», «ὠυθέντος ὁμοῦ τοῦ γάμου» (ἄρθρο 1426) ἢ προίκα ἐπιστρέφεται στὴ γυναίκα ἢ στοὺς κληρονόμους τῆς.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ στοιχεῖο, ὅτι ὁ πατέρας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προικίσῃ τὴν κόρη του. Ἄν τῆς τὸ ἀρνηθεῖ, ἡ κόρη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προσφύγῃ στὰ δικαστήρια(!).² (Στὶς κοινωνικὲς ἐπιδράσεις τῆς προίκας θὰ ἐπανελάβουμε σὲ ἓνα ἰδιαίτερο κεφάλαιο, γιὰ εἶναι σαφές ὅτι ὁ θεσμὸς αὐτὸς παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ διατήρηση τῆς υποδεέστερης θέσης τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία, καὶ στὶς σχέσεις τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν δύο φύλων εἰδικότερα.)

Ὅπως εἶδαμε, ὁ νόμος δρίζει σὰν ἀσχολία τῆς γυναίκας «τὰ τοῦ οἴκου». Ἐπίσης εἶδαμε ὅτι σὰν οἰκονομικὴ συνεισφορά τῆς στὰ βάρη τοῦ γάμου προβλέπεται ἡ προίκα. Ἐτσι ὁ ἄντρας μπορεῖ νὰ ζητήσῃ διαζύγιο, τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται σὲ βάρος τῆς γυναίκας, ἂν ἐκείνη διατρεπῇ ἐπιχειρησικὰ ἐργάζεται παρά τὴ θέλησή του (ἰσχυρὸς κλονισμὸς ἐγγάμου συμβιώσεως).

Τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο³ δὴλώνει ἀπερίφραστα «τὴν νομικὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀνδρός». Ἡ γυναίκα «ὑποχρεοῦται», ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι παίρνει τὸ ἐπιώνυμό του, νὰ τὸν ἀκολουθεῖ στὴν οἰκία καὶ τὸν τόπο,

1. Ἀστικός Κώδιξ, Γεωργίου Βασιλέτου, Ἀθῆναι, 1972, σελ. 265.

2. Οἰκογενειακὸν Δίκαιον. Παράδοσις τοῦ Καθηγητοῦ Γεωργίου Μιχαηλίδου-Νουάρου διὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1968, σελ. 138.

3. Στὸ ἴδιο, σελ. 85.

δπου τὸν καλοῦν οἱ ἐπαγγελματικές του ὑποχρεώσεις, νὰ παίρνει τὴν ὑπευθότητα καὶ τὴν κοινωνική του θέση.

Καὶ τὸ ἀποκορύφωμα εἶναι ὅτι ὁ ἄντρας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐλέγξει(!) τὴν ἀλληλογραφία τῆς γυναίκα του, ἐφ' ὅσον ἀπειλεῖται «ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἠθική» τῆς οἰκογένειας...

Προσπάθησα σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο νὰ παραθέσω τὶς πρὸ σημαντικὰς νομικὰς διατάξεις, ποὺ ἀφοροῦν τῇ γυναίκα. Καὶ σὰν συμπέρασμα μποροῦμε χωρὶς ἐπιφυλάξεις νὰ ποῦμε ὅτι ἡ γυναίκα ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸ νόμο σὰν μόνιμη ἀνήλικη. Τὴν πατρικὴ κηδεμονία διαδέχεται ἡ συζυγική.

3. Ὁ ρόλος τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια

Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἓνα τυπικὸ ἀκράτος ἀνδρῶν. Ὅπως εἶδμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, οἱ νόμοι ἔχουν φτιαχτεῖ ἀπὸ ἄνδρες γιὰ ἄνδρες. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ μένει στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση, στὴν Ἑλλάδα τὰ κορίτσια διαπαιδαγωγοῦνται τελείως διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἀγότρια. Τὰ ἀγότρια μεγαλώνουν μετὰ τὸ δράμα: ἐπάγγελμα καὶ ὑπεύθυνη θέση στὴν κοινωνία, ἐνῶ τὰ κορίτσια μαθαίνουν ὅτι μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἐνας καλὸς γάμος». Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ὅτι καὶ πολλὰ κορίτσια ποὺ σπουδάζουν ἢ ἀναλαμβάνουν μιὰ ὑπευθυνότητα, τὶς περισσότερες φορὲς βλέπουν αὐτὴ τους τὴν ἀσχολία σὰν κάτι προσωρινό, καὶ δὲν τὴν παίρνουν ἀρκετὰ σοβαρὰ. Δυστυχῶς, σὲ πάρα πολλές περιπτώσεις οἱ σπουδὲς τῶν κοριτσιῶν ἔχουν σκοπὸ τὴν «ἀνεύρεση» ἐνὸς γαμπροῦ μετὰ καλύτερη κοινωνικὴ θέση καὶ ψηλότερο ἐισόδημα.

Στὸ θέμα τοῦ σὲξ κυριαρχεῖ στὴν Ἑλλάδα μιὰ ἀσθηρὴ «διπλὴ ἠθική», ποὺ ἐπιτρέπει τὰ πάντα μόνον στὸν ἄντρα.¹ Οἱ πολλὲς σεξουαλικὲς ἐμπειρικὲς πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο εἶναι μάλιστα τιμὴ γιὰ τὸν ἄντρα. Τὸ ἴδιο γιὰ τὴν γυναίκα εἶναι ἡ χειρότερη κηλίδωση τῆς τιμῆς τῆς, ἐνῶ ἡ ἀντρικὴ παρθενία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κοροιδίας. Δράματα τιμῆς συναντᾶμε ἀκόμα σήμερα. Ἡ χαμένη παρθενία τῆς κόρης ἢ τῆς ἀδερφῆς, ἢ ἐγκατάλειψη ἀπὸ ἄντρα καὶ ἡ ἀπιστία ἢ ἀκόμα μόναχα ἢ ἄρνηση ἀπὸ τὴ μεριά τῆς φίλης, ἀρρωθισαστικαὶς ἢ συζύγου, ἔχουν κάνει ἀκόμα καὶ φονιά τὸν τραυματισμένο στὴν ἀνδρική του τιμὴ Ἑλληνα. Κορίτσια ποὺ εἶχαν ἓνα ἄτυχο δεσμὸ ἢ στὶς χειρότερες περιπτώσεις ποὺ ἀπόκτησαν ἓνα νόθο παιδί, δδηγόνταν κάτω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ κατακραυγὴ συνήθως αὐτόματα στὴν πορνεία καί, σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις ἀπελπίσιες, στὴν αὐτοκτονία. Ἡ ὀμαλὴ οἰκογενειακὴ ζωὴ ἔχει πιά ἀποκλειστεί γι' αὐτές. Ἡ παραδοσιακὴ πατριαρχικὴ οἰκο-

γένεια ξεγράφει τὴν «παραστρατημένη κόρη», καὶ ὅπως οἱ περισσότερες κοπέλλες δὲν ἔχουν μάθει νὰ συντηροῦν τὸν ἑαυτὸ τους—αὐτὸ δὲν τὸ προβλέπει ἡ θηλυκὴ ἀνατροφή, οὔτε ὁμος καὶ ἡ ὄργάνωση τοῦ κράτους γιὰτὶ ἀκόμα καὶ ὅταν τὰ κορίτσια ἔξερουν κάποιο ἐπάγγελμα ὑπόκεινται σὲ διακρίσεις καὶ τὶς περισσότερες φορὲς ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν μισθοὺς πείνας—ἔχουμε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προαναφέραμε.

Αὐτὴ ἡ ἀφύσικη, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στάση τῆς κοινωνίας ἔχει σὰν λογικὴ συνέπεια, οἱ σχέσεις τῶν δύο φύλων νὰ εἶναι περίπλοκες καὶ καθόλου, ἢ ἐλάχιστα, εὐκρινεῖς καὶ αὐθόρμητες. Ἔτσι προήλθε καὶ ὁ ὅρος «τύλιγμα» (τοῦ ἀρσενικοῦ ἀπὸ τὸ θηλυκὸ) καὶ ὁ περίφημος μῦθος (ποὺ τελικὰ μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασίαν τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει πιά γίνει βίωμα σὲ ὅλους μας καὶ ἀντιμετωπίζεται σὰν κάτι συνηθισμένο) ὅτι ὁ ἄντρας ἐνδιαφέρεται νὰ κατακτηθεῖ τὴ γυναίκα, καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του σταματᾶει ὅταν τὸ κατορθώσει, ἐνῶ ἡ γυναίκα πρέπει νὰ συγκρατεῖ τὶς δρμές τῆς γιὰ νὰ ἀναγκάσει τὸν ἄντρα νὰ τὴν παντρευεῖ. Ἡ ἐκκλησία παίζει ἐδῶ σημαντικό ρόλο, ἰδίως στὴν ἐπαρχία, ὅπου στὶς μικρὲς κοινωνίες ἢ ἐπιρροὴ τῆς εἶναι τερσάτια. Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία οἱ προγαμιαῖες σεξουαλικὲς σχέσεις ἀπαγορεύονται καὶ στὰ δύο φύλα, εἶναι ὁμος γνωστὸ ὅτι μόνον οἱ γυναῖκες ὑφίστανται τὶς συνέπειες καὶ τιμωροῦνται.

Γιὰ νὰ βάλουμε ὁμος τὴν προβληματικὴν μας σὲ μιὰ σωστὴν βάση, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴ θεωρίαν τῶν σεξουαλικῶν ἀναγκῶν τῶν δύο φύλων. Καὶ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὴν ἄποψη (σύμφωνα μετὰ τὶς θέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος) ὅτι ἡ ἀναγκαστικὴ μονογαμία τοῦ γυναικεῖου φύλου ἦταν φαινόμενο κοινωνικὸ καὶ ὄχι φυσικὸ. Ἱστορικὰ, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὀπῆρξαν πολιτισμοὶ μετὰ διάφορες μονογαμίας πολυγαμικὲς σχέσεις, καὶ ἡ μοντέρνα ἱατρικὴ ἔχει ἤδη ἀποδείξει ὅτι ἡ φυσιολογικὴ ἀνάγκη γιὰ σεξουαλικὴ ζωὴ εἶναι παρόμοια καὶ στὰ δύο φύλα² (σὲ πείσμα ὅλων αὐτῶν ποὺ μετὰ βίασιν καὶ καθόλου ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα ἐπιμένουν: ὁ ἄντρας πολυγαμικός, ἡ γυναίκα μονογαμική).

Ὁ Ἑλληνας περμένει ἀπὸ τὴν γυναίκα του νὰ εἶναι συγχρόνως «ἡ μητέρα», «ἡ σκλάβα του» καὶ τὸ «διακοσμητικὸ στοιχείον». Μιὰ κάπως χειραφετημένη γυναίκα ἔχει πολὺ λίγες πιθανότητες νὰ συνεννοηθεῖ μετὰ ἓναν Ἑλληνα ἐφ' ὅσον δὲν ἀναποκρίνεται σὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα. Δυστυχῶς, οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολὺ σπάνιες. Ἡ κατονομαζόμενα ἐργασίας μέσα στὴν οἰκογένεια γίνεται σύμφωνα μετὰ τὴν παράδοση. Ὁ ἄντρας

2. Στὸ βιβλίον τῆς, *Τὸ ἄλλο φύλο*, ἡ Simon de Beauvoir ἐξαντιθέντας κάθε πηγὴ ἀπὸ Βιολογία, Ἱστορία, Μυθολογία, Λογοτεχνία, Ψυχολογία καὶ ἱεραία, μεθοδικὰ ἀποδεικνύει πῶς ἡ σεξουαλικὴ καταπίεση τῆς γυναίκας προήλθε ἀπὸ τὶς κοινωνικὰς διακρίσεις, ἐνῶ ἀκόμα σήμερα οἱ γυναῖκες δὲν ἔχουν ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ὑποφύρανον ἀπὸ τὶς συνέπειες τῆς.

1. Σαβράνης Δημοσθένης, στὸ ἴδιο, «*Τὸ παράδειγμα τῆς Ἑλλάδας*», σελ. 155.

πηγαίνει να δουλέψει και ή γυναίκα φροντίζει τὰ παιδιά και τὸ νοικοκυριό. Αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς κατονομαζόμενης εργασίας ἔχει γίνει ἀντικείμενο θεωρητικῶν συζητήσεων γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀξιολόγησής τῆς προσφοράς τῶν δύο φύλων. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἐπιχείρημα τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ γυναικείου φύλου: «Καὶ τί κάνουν οἱ γυναῖκες; Ὁλη τὴν ἡμέρα κάθονται.» (Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οἱ ἴδιοι—μὲ πόση ὑποκρισία—ἐκθειάζουν τὴν Ἑλληνίδα «σύζυγο καὶ μητέρα».) Θὰ ἤθελα νὰ διευκρινίσω αὐτὸ τὸ σημεῖο: Εἶναι σημαντικὴ ἡ διαφορὰ ποῦ ἔχει τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ γιὰ τὶς διαφορὲς κοινωνικὲς τάξεις. Εἶναι γεγονόςὸς ὅτι ἡ γυναίκα μὲν περιορισμένη στὸ νοικοκυριό καὶ ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Πόσο ἄλλοι οἱ γυναῖκες τῶν κατωτέρων τάξεων. Γιατὶ οἱ «μονο-νοικοκυρῆς» τῆς μεγαλο-καὶ μεσοαστικῆς τάξης εἶναι τίς περισσότερὲς φορὲς στὴν πραγματικότητά διακοσμητικὰ στοιχεῖα, κη-φῆνες, ποῦ ζοῦν σὲ βάρος τῶν ἀντρῶν, χωρὶς νὰ προσφέρουν τίποτα παραγωγικὸ στὴν κοινωνία. Τὸ νοικοκυριό τους φροντίζεται συνήθως ἀπὸ οἰκιακὲς βοηθοὺς, καὶ οἱ ἴδιες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νὰ «σκοτώνουν» τὴν ὄρα τους στὰ κομποτήρια, μαγαζιά καὶ λοιπά. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία γυναικῶν παρατηρεῖται καὶ τὸ φαινόμενο τῆς καταπίεσής σὲ βάρος τῶν ἀντρῶν, ποῦ ἐργάζονται γιὰ νὰ τὶς τρέφουν καὶ συχνὰ ἀγωνίζονται νὰ ἱκανοποιήσουν ἀπαιτήσεις, στὶς ὁποῖες δὲν ἀναποκρίνεται ἡ οἰκονομικὴ τους δυνατότητα. Ἀντίθετα ἡ νοικοκυρὰ τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξης διαδραματίζει ἕναν πολὺ πιὸ σημαντικό καὶ δύσκολο ρόλο. Πρέπει νὰ τὰ βγάλει πέρα μὲ τὸ χαμηλὸ μισθὸ τοῦ ἀντρα τῆς, ἂν δὲν ἐργάζεται ἡ ἴδια (στὸ δεῦτερο μέρος θὰ δοῦμε πῶς ἡ ἀνάγκη σπρώχνει αὐτὲς τὶς γυναῖκες στὴν ἐργασία). Οἱ τιμές, ποῦ διαρκῶς ἀνεβαίνουν, τὶς σπρώχνουν σὲ ἕνα διαρκῆ ἀγῶνα νὰ προσπαθοῦν μὲ περιορισμένα μέσα νὰ κατορθώσουν τὸ «ἔπιμους» γιὰ τὸ νοικοκυριό τους (σύμφωνα μὲ τὸν ἀνάλογο κανὼνα τῆς οικονομολογίας). Ἡ δουλειὰ τοῦ σπιτιοῦ εἶναι γι' αὐτὲς ἰδιαίτερα κοπιαστικὴ, ἐφ' ὅσον τοὺς λείπουν οἱ βοηθητικὲς ἠλεκτρικὲς συσκευές. Καὶ τέλος οἱ ἀγρότισσες σπάνε ὀριστικὰ τὸ μῦθο γιὰ τὸ «ἀδύνατο φύλο», κάνουν τὴν ἴδια ἡ καὶ σκληρότερη ἀκόμη δουλειὰ μὲ τοὺς ἄνδρες τους στὸ χωράφι, ἔχοντας συγχρόνως νὰ «πολεμήσουν» ἕνα πρωτόγονο νοικοκυριό.

Θὰ μπορούσαμε νὰ γράψουμε δλόκληρο βιβλίο γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν «μονο-νοικοκυρῶν» πάνω στὶς ἴδιες ἀλλὰ καὶ στὴν οἰκογένεια καὶ κυρίως στὰ παιδιά τους. Τὸ συνηθέστερο φαινόμενο εἶναι ἡ ἀνικανοποίησις (frustration), ποῦ ξεσπάει μὲ ἐπιθετικότητα στοὺς γύρω. Καὶ καθὼς οἱ γυναῖκες, στὴ διαδικασία κοινωνικοποίησής τους, κρατιοῦνται μακριὰ ἀπὸ γενικότερες γνώσεις καὶ τριβὴ μὲ τὰ κοινωνικοπολιτικά (εἶναι πολὺ συχνὸ τὸ φαινόμενο, ὁ ἄντρας νὰ

ἐπιβάλλει στὴ γυναίκα του τὸ τί θὰ ψηφίσει), συμβαίνει ὄχι μόνο νὰ ἀποδέχονται τὸ ρόλο τους, ἀλλὰ νὰ ἀνατρέφουν σύμφωνα μ' αὐτὸν τὶς κόρες τους καὶ νὰ τὶς ἐμποδίζουν νὰ ἀντιδράσουν. Γιατὶ ἀκόμη κι ὅταν οἱ ἴδιες ἔχουν συνειδητοποιήσει τὴν πραγματικότητά, ὁ φόβος ὅτι οἱ κόρες τους θὰ ἔρθουν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, μὲ τὸ νὰ μὴ δέχονται τὸν προκαθορισμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία ρόλο τους, τὶς κάνει νὰ θέλουν νὰ τὶς προφυλάξουν καὶ νὰ τὶς δηγῆσουν στὸ δρόμο ποῦ οἱ ἴδιες ἀκολούθησαν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στατιστικὰ ἔχει ἀποδειχθεῖ σὲ διαφορὲς χώρες, ὅτι οἱ γυναῖκες ψηφίζουν πολὺ πιὸ συντηρητικὰ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες. Στὴν Ἑλλάδα τὸ ἴδιο δείχτηκε στὶς τελευταῖες ἐκλογές.

Ὅλα ὅσα ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο σχετικά μὲ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴν οἰκογένεια, ποῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸ βυσικὸ πυρῆνα τῆς κοινωνίας, θὰ ἐρευνηθοῦν ἀναλυτικὰ στὸ ἐμπειρικὸ μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης. Στὴ συνέχεια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν ἄμεσα συνδεδεμένο θεσμὸ τῆς προίκας στὸν τόπο μας.

4. Ἡ ἐπίδραση τῆς προίκας

Ὁ θεσμὸς τῆς προίκας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸν πιὸ ἀνασταλτικὸ παράγοντα γιὰ τὴ χειραφέτηση τῶν γυναικῶν καὶ ἕνα καθοριστικὸ στοιχεῖο, ὅσον ἀφορᾷ τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες.

Γιὰ τὴ νομικὴ κατοχύρωση τῆς προίκας μιλήσαμε ἤδη. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη πάνω σ' αὐτὸ τὸ θεσμὸ εἶναι ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀφροδίτης Τεπερόγλου.¹ Μὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὶς μορφὲς οἰκογένειας καὶ στὴν κατανόμῃ ἐργασίας μᾶς δίνει σημαντικὸ ὄλικο γιὰ τὴ δημιουργία τῆς προίκας καὶ τὶς κοινωνικοοικονομικὲς τῆς ἐπιδράσεις στὴ σημερινὴ ἑλληνικὴ κοινωνία. Σὰν συνέπειες τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας ἡ Ἀ. Τεπερόγλου ἀναφέρει: «ἀσχέτως καταστάσεως στὶς προσωπικὲς σχέσεις τῶν συζύγων», «τασκαμοῦς στὴν οἰκογένεια, εἴτε γιατί ὁ νεαρὸς γιὸς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τὴν ἀπαιτήσει ἀπὸ τὴν ἀρραβωνιαστικιά του, εἴτε γιατί ἡ κόρη πιεθεῖ τοὺς γονεῖς γιὰ νὰ μὴν χάσει τὸν ἐκλεκτὸ της», «ἀναβολὲς τῶν γάμων» καὶ τέλος «ἐργασία τῶν γυναικῶν».²

Ἄς προσπαθίσουμε νὰ ἐρευνησομε περισσότερο τὶς ἐπιδράσεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας στὴ δομὴ τῆς προσωπικότητας τῶν γυναικῶν καὶ στὴ θέση καὶ στάση τους ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες. Ὅπως δεῖξαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, τὰ νεαρὰ κορίτσια μαθαίνουν στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας κοινωνικο-

1. Τεπερόγλου, Ἀφροδίτη, Ἡ προίκα, ἕνα κοινωνικοοικονομικὸ πρόβλημα, Ἀθήνα, 1968 (γερμ.)
2. Στὸ ἴδιο, σελ. 158-160.

ποίησής τους, ὅτι ὁ βασικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς τους εἶναι «ἡ σὺνάμη καλοῦ γάμου». Δὲν εἶναι τυχαία ἢ ἔκφραση «ἀποκατάσταση». Ὁ γάμος σημαίνει γιὰ τὴν κοπέλλα τὴ λύση τὸν βιοποριστικοῦ προβλήματος. Ὁ πατέρας τὴν τρέφει μέχρι νὰ τὴν παντρεύει, καὶ τότε εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει στὸ γαμπερὸ μὴ «ἀποζημίωση», γιὰ νὰ τὸν ἀνακουφίσει ἀπὸ τὰ «βάρη» ποῦ ἐπωμίζεται. Καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοριτσιοῦ μέσα στὴν οἰκογένεια ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἀκόμα καὶ σήμερα στὰ ἐλληνικὰ χωριά ἀκοῦμε: «δὺο παιδιὰ κι ἕνα κορίτσι» (καὶ δὲν εἶναι μόνο στὰ χωριά ποῦ τὸ θηλκὸ βρέφος εἶναι ἀνεπιθύμητο). Ἔτσι οἱ γονεῖς προσφέρουν ὅλα τὰ μέσα γιὰ μὲνωση στὰ ἀγόρια καὶ κρατᾶνε ἀκόμη τὰ κορίτσια τους στὸ σπίτι, προσφέροντάς τους τὴν ἐκμάθηση τῆς «οἰκιακῆς οἰκονομίας», ποῦ θὰ τοὺς χρειαστεῖ σίγουρα, καὶ συχνὰ μὲ θυσίες ἀγωνίζονται νὰ συγκεντρώσουν τὴν ἀπαραίτητη προίκα, προὔπθεση γιὰ νὰ «ἀποκαταστήσουν» τὴν κόρη τους.

Ἀφοῦ ἡ κοπέλλα περάσει στὴν οἰκογένεια τοῦ συζύγου, ὁ πατέρας ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς κόρης. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιο τὸ φαινόμενο (ἰδιαίτερα σὲ πιδὸ παλιῆς ἐποχῆς) ἡ κοπέλλα νὰ μὴν εἶναι καθόλου ἐνχαριστημένη ἀπὸ τὸ γάμο της, νὰ μὴν μπορεῖ ὅμως ἀντικειμενικὰ νὰ χωρίσει γιατί, ἂν ἡ πατρικὴ οἰκία δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ τὴν δεχτεῖ πάλι, ἡ ἴδια δὲν εἶναι σὲ θέση, δὲν ἔχει τὰ ἐφόδια, νὰ συντηρήσει τὸν ἑαυτὸ της. Ἔτσι καταδικάζεται σὲ μιὰ ἀνεπιθύμητη ζωὴ. Καὶ ὁ ἄντρας ἔχει κάθε δίκιο νὰ θεωρεῖ τὴ γυναίκα κατώτερη, ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπὸ αὐτόν.

Εἶναι φανερὸς οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας. Ὁ γάμος καταναῖ ἀγοραπωλησία καὶ ὁ ἀνθρώπων γυναικῶν ἐξευτελιζέται, καταδικάζεται σὲ μιὰ αἰώνια ἐξάρτηση. Καὶ βλέπουμε ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία διαιωνίζεται. Γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς γυναίκας τὴν προετοιμάζει νὰ παίξει τὸν ἴδιο ἀκριβὸς ρόλο ὅπως καὶ ἡ μητέρα της, καὶ ἀπ' τὴ μεριά του ὁ ἄντρας ἔχει κάθε δίκιο νὰ ἀπειτεῖ προίκα, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὄρου ζωῆς θὰ τρέφει τὴ γυναίκα του. Καὶ νὰ ἕνας παράγοντας ποῦ φέρνει μιὰ ἀλλαγὴ σ' αὐτὴ τὴν τάξη τῶν πραγμάτων: Στὴ σημερινὴ ἐποχῇ, ὅταν τὰ οἰκονομικὰ μέσα τοῦ πατέρα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προσφέρει στὴν κόρη του μεγάλη προίκα, ποῦ νὰ ἀναλογεῖ σ' ἕναν πλοῦσιο καὶ «καλὸν» γαμπερὸ, ἐκείνη ἀναγκάζεται νὰ φροντίσει ἑἴ ἴδια. Ἔτσι καταλήγουμε σ' αὐτὸ ποῦ ἀναφέρει καὶ ἡ Τεπερόγλου σὰν συνέπεια τῆς προίκας, τὴν ἐργασία τῶν γυναικῶν, καὶ στὴ θέση μας γιὰ τὴ σχέση τῆς χειραφέτησης τῶν γυναικῶν μὲ τὴν ἐργασία, θέμα ποῦ θὰ μελετήσουμε ἀμέσως.

Ἐλπίζουμε ὅτι τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο ἀπόδειξαν τὸ πὸς ὁ θεσμὸς τῆς προίκας παίξει τὸ σπουδαιότερο ρόλο γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς διάκρισης τοῦ γυναικείου φύλου.

5. Τάσεις γιὰ χειραφέτηση καὶ ἐπάγγελμα

Ἡ ἐργασία εἶναι ἡ κοινωνικὴ λειτουργία, ποῦ ἐφέρει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ἀπὸ τὸν πρωτογονισμό στὸν πολιτισμό. Στὶς πρώτες κοινωνίες τὸ νοικοκυριὸ ἀποτελοῦσε ὀλόκληρη βιομηχανία, καὶ ἡ συνεισφορὰ τῆς γυναίκας, ποῦ ἦταν ὑπεύθυνη γι' αὐτὸ, εἶχε τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ ἀντρα κυνηγοῦ-πολεμιστῆ. Στὴ σημερινὴ κοινωνία ὅμως τὸ νοικοκυριὸ περιορίζει τὴ γυναίκα στὸ μικρόκοσμο τοῦ σπιτιοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ σημεῖο, ὅπου συμφωνοῦν ὅλες οἱ τάσεις τοῦ γυναικείου κινήματος, δηλαδὴ ὅτι ἡ συμμετοχὴ (ἐπαναφορὰ) τῆς γυναίκας στὸν ἐπαγγελματικὸ-κοινωνικὸ χῶρο ἀποτελεῖ τὴν πιδὸ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ χειραφέτησή της.

Εἶτε μὲ ἀφορμὴ τὴν προίκα, εἶτε ἀπὸ ἄλλου εἶδους οἰκονομικὴ ἀνάγκη, ὄλο καὶ περισσότερες γυναῖκες εἰσέρχονται καθημερινὰ σ' ὄλους σχεδὸν τοὺς ἐπαγγελματικὸς κλάδους. Ὁ ρόλος τῆς «μονο-νοικοκυρῆς-συζύγου καὶ μητέρας» χάνει μὲ τὸν καιρὸ σὲ ἀξία καὶ δὲν ἀρκεῖ πιά γιὰ νὰ ἰκανοποιήσει τὴν προσωπικότητα τοῦ «θηλκικοῦ ἀνθρώπου». Τὰ ἦθη γίνονται πιδὸ ἐλαστικά, καὶ ἔστω καὶ μερικὴ ἀπασχόληση ἀπὸ τὸ σπίτι παίξει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας τῶν ἰδίων τῶν γυναικῶν, καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ νέα προβλήματα ποῦ παρουσιάζονται μὲ τὴ γυναικεία ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση.

β. ἡ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας

1. Στατιστικὴ ἐπισκόπηση

Στὴν ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ 1971 ἐξακριβώθηκε ὅτι 914.140 Ἑλληνίδες εἶναι ἐργαζόμενες, σὲ συνολικὸ γυναικεῖο πληθυσμὸ 4.473.452. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδας εἶναι 8.716.441 κάτοικοι.¹

Ἡ κατανομὴ τῆς γυναικείας ἀπασχόλησης, κατὰ ἡλικία, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Συνολικὰ	914.140 ²
10-14 ἐτῶν	24.180
15-19 »	88.720
20-24 »	112.380
25-29 »	85.240
30-34 »	101.240
35-39 »	106.560
40-44 »	112.120
45-54 »	146.740
55-64 »	98.040
65-74 »	33.960
πάνω ἀπὸ 75	5.660

1. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1972, σελ. 2, 131.

2. Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ-κατοικιῶν τῆς 14ης Μαρτίου 1971 (δεξιμεταληπτικὴ ἐπεξεργασία), Τόμος 1, Ἀθήνα, 1973, σελ. 59.

Από τις 914.140, οι 12.600 είναι εργοδότριες (άντιστοιχα 127.480 άντρες), 150.160 ελεύθερες επαγγελματίες, 340.840 μισθοί με πλήρη ασφάλιση, 399.520 είναι ασυμβοληθούσα και μη άμειβόμενα μέλη οικογενείας(!) και 11.020 δέν άνήκουν σέ καμιά συγκεκριμένη κατηγορία.¹

¹ Ακολουθεί ή κατανομή στους διάφορους κλάδους:

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ²
Γεωργία-κτηνοτροφία	484.860	53,0%
Όρυχεία	1.320	0,1%
Βιομηχανία-βιοτεχνία	144.920	15,9%
Ήλεκτρισμός-φωταέριο	2.580	0,3%
Οικοδόμης-δημόσια έργα	1.720	0,2%
Έμπόριο	74.880	8,2%
Μεταφορές-επικοινωνίες	13.180	1,5%
Τράπεζες-ασφάλειες	20.520	2,2%
Υπηρεσίες	152.900	16,7%
Δέν δήλωσαν	17.260	1,9%

Ο επόμενος πίνακας μās δίνει πληροφορίες για τó επίπεδο μόρφωσης τών εργαζόμενων γυναικών (ας λάβουμε υπ' όψη ότι στην Έλλάδα υπάρχουν σήμερα 1.040.000 τελείως αναλφάβητοι—περίπου 10% τού πληθυσμού—και 2.431.100 πού δέν έχουν τελειώσει τó δημοτικό. Από αυτούς άντιστοιχα είναι 817.300 (81%) και 1.493.450 (62%) γυναίκες).

Γυναίκες άπασχολούμενες συνολικά	914.140	100,0% ³
Άπόφοιτες ανωτάτων σχολών	40.060	4,2%
Άπόφοιτες γυμνασίου	198.200	12,0%
Άπόφοιτες επαγγελματικών σχολών	13.440	2,8%
Άπόφοιτες δημοτικού	308.200	42,0%
Παρακολούθησαν τάξ. τού δημοτικού	343.160	37,5%
Αναλφάβητες	180.660	19,5%
Δέν δήλωσαν	40.480	2,8%

Αν υποθέσουμε ότι και τó 2,8%, πού δέν δήλωσε επίπεδο μόρφωσης, άνήκει επίσης στις τελευταίες κατηγορίες, καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι τά 60% από όλες τις εργαζόμενες γυναίκες ή δέν έχουν καμιά σχολική μόρφωση ή τó πολú έχουν πάει σέ μερικές τάξεις τού δημοτικού. Και άφου στην Έλλάδα δέν υπάρχει ακόμη δυνατότητα επιμόρφωσης τών εργαζόμενων, είναι φανερό (και τó επιβεβαιώνουν τά προηγούμενα στατιστικά στοιχεία) ότι τó μεγάλο ποσοστό τών γυναικών άπασχολείται σάν βοηθητικό δυναμικό. Έτσι φθάνουμε στό θέμα τής διάκρισης τών γυναικών στό επάγγελμα.

2. Διακρίσεις σέ βάρος τών γυναικών στό επάγγελμα

Η μακροχρόνια καταπίεση και υποβίβαση τής γυναίκας μπορούμε νά πούμε ότι φαίνεται καθαρά στή σημερινή Έλλάδα, σέ όλους τούς επαγγελματικούς τομείς. Στό μεταξύ τά επιχειρήματα πού μεταχειρίζονται οι εργοδότες για νά δικαιολογήσουν τήν εκμετάλλευση σέ βάρος τών γυναικών κάθε άλλο παρά πειστικά είναι. Καμιά έρευνα έγκυρη δέν υπάρχει πού νά αιτιολογεί τή μεταχείριση τών γυναικών σάν νά είναι εργαζόμενοι «δευτέρας κλάσεως». Γιατί μόνη ή παρουσία και ή καθημερινή πράξη τών γυναικών σ' όλους τούς τομείς πού παραθέσαμε καταρρίπτει τά επιχειρήματα «περι άθνεσστερίας φύσεως», κτλ. Όσον άφορά στά πνευματικά προσόντα ισχύει τó ίδιο επιχειρήμα. Όμως και έδω (δπως και στην προβληματική τής θέσης τής γυναίκας στην κοινωνία) έχει δημιουργηθεί φαύλος κύκλος. Γιατί από τή μιá τά επιχειρήματα τών εργοδοτών ότι οι γυναίκες δέν δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τή δουλειά κι ότι μετά τó γάμο τήν εγκαταλείπουν (πού σέ γενικές γραμμές είναι βάσιμα και έχουν τις κοινωνιολογικές εξηγήσεις πού αναπτύξαμε σχετικά με τó ρόλο τής γυναίκας), από τήν άλλη τó χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και ή έλλειψη επαγγελματικής ειδίκευσης στις γυναίκες, δικαιολογούν τήν άπασχόληση σέ βοηθητικές θέσεις, όχι όμως τή άριστη μεταχείριση. Γιατί τά επιχειρήματα έχουν γενικευτεί, κι έτσι γυναίκες με προσόντα και διάθεση για καριέρα δέν βρίσκουν καμιά υποστήριξη και μένουν στις κατώτερες θέσεις και, φυσικά, μισθολογικές τάξεις.

Ας πάρουμε σάν παράδειγμα τήν Άγροτική Τράπεζα. Εκεί εργάζονται 1.544 γυναίκες σέ 5.814 άπασχολούμενους συνολικά. Βαθμό τμηματάρχη Α' έχουν 261 άντρες και 5(!) γυναίκες, και τμηματάρχη Β' 283 άντρες και 24 (!) γυναίκες. Σέ 1.050 άρχιλογοστές, 20 είναι γυναίκες. Υπάρχουν γυναίκες υπάλληλοι πού περιμένουν προαγωγή πάνω από 20 χρόνια. Και είναι γεγονός ότι τά καθήκοντα τών υπαλλήλων-γυναικών είναι αντιστρόφως ανάλογα προς τή θέση και τή μισθολογική τους κλάση.⁴

Ο μέσος μηνιαίος μισθός για βιομηχανικούς εργάτες είναι 7.155 για τούς άντρες και 3.920 για τις γυναίκες.⁵ Ο συνθησιμένος μισθός για πωλήτριες και ιδιωτικές και δημόσιες υπαλλήλους, επίσης, σέ πολú ειδικές περιπτώσεις ξεπερνά τó ίδιο ποσό. Έδω οι διακρίσεις είναι πολú φανερές, γιατί έκτός από τó ότι οι μισθοί τών άντρών για τις ίδιες κατηγορίες είναι μεγαλύτεροι, οι άντρες προτιμούντι στις προαγωγές κι ως υπάρχουν γυναίκες με μεγαλύτερη προϋπηρεσία και περισσότερα προσόντα.

1. Στό ίδιο, σελ. 14.

2. Αποτελέσματα άπογραφής πληθυσμού-κατοικιών, στό ίδιο, σελ. 15.

3. Στό ίδιο, σελ. 8.

4. Ομιλία τής γενικής γραμματέως τού «Συνδέσμου για τά δικαιώματα τής γυναίκας», Τέρψης Λαμπρινοπούλου, Άθήνα, 10 Άπριλίου 1973.

5. Στατιστική Έπειρης, στό ίδιο, σελ. 133.

Συμπερασματικά μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἐκτός ἀπό τῆς κοινωνικῆς προκαταλήψεως, πού θέλουμε τή γυναίκα στό σπίτι, ἔχει δημιουργηθεῖ καί στόν επαγγελματικό χῶρο μιὰ κατάσταση, πού κάθε ἄλλο παρά φιλόξενη εἶναι γιά τή γυναίκα. Καί γιά νά διατυπώσουμε τήν ὑπόθεση αὐτή πῶς καθαρά: Ἄκριβῶς ὅπως σέ ὅλες τῆς φάσεις τῆς ἱστορίας οἱ γυναίκες μέσα στό σπίτι ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες σέ μιὰ σχέση κατώτερη πρὸς ἄνωτερο, ἔτσι καί στόν επαγγελματικό χῶρο, οἱ γυναίκες τοποθετήθηκαν σύμφωνα μέ τήν ἴδια ἀρχή, γιά νά ἐξακολουθήσουν νά ὑπηρετοῦν τοὺς ἄντρες.

3. Προκαταλήψεις ἀπέναντι στή γυναίκα ἐπαγγελματική ἀπασχόληση

Οἱ στερεότυπες καί βαθιά ριζωμένες ἀντιλήψεις γιά τὸ ρόλο τῆς γυναίκα (σπίτι-παιδιά) ἔχει σάν φυσική συνέπεια νά ἀντιμετωπιζοῦναι μέ δυσπιστία οἱ γυναίκες πού τολμοῦν νά «σπάσουν» τήν παράδοση καί νά ἐργαστοῦν. Ἔτσι δημιουργήθηκαν διάφορες προκαταλήψεις. Εἶναι ἐνδιαφέροντα τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς κοινωνικοψυχολογικῆς ἔρευνας πού ἔκανε τὸ Ἀθηναϊκὸ Ἰνστιτούτο τὸν ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τὴ μέθοδο Random-Numbers-Table-System σέ ἄντρες καί γυναίκες καί πού εἶχε ἀντικείμενο τῆς στερεότυπες γνώμες γιά τὸν ἄντρα καί τή γυναίκα καί τοὺς ρόλους τους στήν οἰκογένεια. Μεταξὺ ἄλλων τέθηκε ἡ ἐρώτηση: «Τί κάνει κατὰ τὴ γνώμη σας μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη;»

31%	ἀπάντηση	ὁ καλὸς σύζυγος
29%	»	ἡ εὐτυχισμένη οἰκογένεια ¹
15%	»	ἡ ἀγάπη

Ἄλλες ἀπαντήσεις ἀνάφεραν ὑγεία, χρήματα, κτλ., καί μόνο ἓνα ποσοστὸ 1% ἀπάντησε «ἢ ἐργασία». Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ἡ πρώτη προκατάληψη ἀφορᾷ τὸν ἴδιο τὸ θεσμὸ, δηλαδὴ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐργασία δὲν συγκαταλέγεται σ' αὐτὰ πού θὰ ἔκαναν μιὰ γυναίκα εὐτυχισμένη. Ἡ βασικὴ αὐτὴ προκατάληψη ἔχει σάν συνέπεια τῆς ἐιδικότερες προκαταλήψεις, παράδειγμα ὅτι οἱ ἴδιες οἱ γυναίκες πολὺ συχνὰ δὲν ἐμπιστεύονται μιὰ γυναικολόγο π.χ., ἀλλὰ προτιμοῦν ἄντρα γιατρὸ. Ἐπίσης ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀπὸ τῆ «φύση» τῆς ἡ γυναίκα εἶναι προορισμένη γιά δουλειᾶς βοηθητικῆς. Ἔτσι ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέση πού ἀναπτύξαμε σάν συμπέρασμα στό προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι οἱ κοινωνικὰ καθορισμένες σχέσεις, πού ἀφοροῦν τὸ ρόλο τῆς γυναίκα, μεταφέρθηκαν καί στόν επαγγελματικὸ χῶρο. Ἡ γυναίκα πρέπει νά ἐξακολουθήσει κι ἐκεῖ νά παίζει δευτερεύοντα ρόλο. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον καί χαρ-

κτηριστικὸ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ σχολικοῦ βιβλίου τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς πού διαβάστηκε πρόσφατα σέ μιὰ τηλεοπτικὴ συζήτηση σχετικά μὲ τὸ γυναικεῖο ζήτημα ἀπὸ τὴ βουλευτίνα Ἄννα Συνοδινού. Αὐτὸ λοιπὸν διδάσκει τῆς νεαρῆς μαθήτριες ὅτι, στήν περίπτωση πού κάποτε ἀναγκαστοῦν(!) νά ἐργαστοῦν, θὰ πρέπει νά διαλέξουν ἐπαγγέλματα πού νά μὴν ἐρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὸ «γυναικεῖο τους προορισμὸ» στὴ γῆ, δηλαδὴ νά γίνουν δασκάλες, νοσοκόμες, πολήτριες ἐνδυμάτων, κτλ. Βλέπουμε ὅτι εἶναι ξεκάθαρη ἡ προσπάθεια νά χαλιναγωγηθεῖ ἡ τάση γιά κοινωνικὴ ἀπελευθέρωση καί ἀνάπτυξη τοῦ γυναικεῖου φύλου, κι ὅτι ὄχι μόνο δὲν γίνεται προσπάθεια νά ξεριζωθοῦν οἱ παλιῆς προκαταλήψεις ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ ὅτι παρουσιάζονται σάν ἐπίστροφες ἀπόψεις τὸν κρατικῶν ἰδρυμάτων (σχολεῖο-ἐκκλησία).

Τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μιὰ οἱ διακρίσεις στόν επαγγελματικὸ χῶρο, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ προκαταλήψεις καί ὁ παραδοσιακὸς ρόλος γιά τὸν ὅποιο ἡ κοινωνία προετοιμάζει τή γυναίκα, ἔχουν σάν συνέπεια νά δημιουργοῦνται σοβαρὰ προβλήματα, ψυχικὰ καί πρακτικά, στῆς ἐργαζόμενες γυναίκες. Αὐτὰ ἀναλόουμε στό ἐπόμενο κεφάλαιο.

4. Σύγκρουση ρόλων καί διπλὴ ἐπιβάρυνση

Ἡ σύγκρουση τῶν ρόλων τῆς ἐργαζόμενης γυναίκα ὀρίζεται σάν τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στῆς δύο κατευθύνσεις: οἰκογένεια καί ἐπάγγελμα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νά διαχωρίσουμε δύο διαφορετικῆς κατηγορίες ἐργαζόμενων γυναικῶν: Ἄπο τὴ μιὰ τῆς γυναίκες πού ἐργάζονται μόνο ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καί ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτῆς πού φιλοδοξοῦν νά κάνουν καριέρα. Γιά τὴν πρώτη κατηγορία, ἀπὸ τὰ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ γυναίκες αὐτῆς βλέπουν τὴ δουλειά σάν κάτι ἀναγκαῖο καί πρῶτοφρονό καὶ ὅτι εἶναι διατεθειμένες νά τὴν ἐγκαταλείψουν μόλις βελτισθῶν τὰ οἰκονομικὰ τῆς οἰκογένειας. Καί ὅπως εἶπαμε ἀπὸ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, εἶναι καί ἡ πῶς συνηθισμένη κατηγορία ἀπὸ ἐκείνη τῶν «γυναικῶν καριέρας». Σ' αὐτῆς, ἡ σύγκρουση ρόλων ἐνισχύεται πολὺ ἀπὸ τὸν συνηθῶς ἄχαρο καί μονότονο χαρακτῆρα τῆς δουλειᾶς. Ὅμως ὁ σοβαρότερος παράγοντας πού δημιουργεῖ στῆς γυναίκες ἔντονη σύγκρουση ρόλων καί τῆς ἀναγκάζει νά κλίνουν συνηθῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς οἰκογένειας, εἶναι αὐτὸς πού ὀνομάσαμε διπλὴ ἐπιβάρυνση καί πού συνίσταται στὸ ὅτι ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα—μὲ σχεδὸν ἀνύπαρκτες ἐξαιρέσεις—ἔχει ἐκτός ἀπὸ τὴ δουλειά τῆς καί ὅλη τὴν εὐθύνη τοῦ νοικοκυριοῦ. Ἄς δοῦμε, μέ βάση τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού προαναφέραμε (καί πού θεωροῦμε σάν τὴν πῶς ἔγκυρη), πῶς συμπαράσταση βρῖσκουν οἱ γυναίκες ἀπὸ τοὺς ἄντρες τους στῆς δουλειᾶς τοῦ νοικοκυριοῦ:

1. Βασιλείου, Γεώργιος, *Μελέτη μεταβλητῶν εἰς τὴν ψυχολογικὴν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογένειας*, Ἀθήναι 1966, σελ. 44.

Στήν έρώτηση: «Ποιά καθήκοντα έχει κατά τη γνώμη σας μια γυναίκα απέναντι στο σύζυγό της;» απάντησαν:

- 39%, να είναι καλή νοικοκυρά
- 32%, να τον φροντίζει, να τον προσέχει, κτλ.
- 25%, να το έ είναι πιστή
- 3%, να φροντίζει για τη διατροφή...

Στήν έρώτηση: «Τί είναι κατά τη γνώμη σας μι ά σωστή γυναίκα;» απάντησαν:

- 64%, ή καλή νοικοκυρά
- 26%, ή διορφη
- 17%, ή καλή μητέρα
- 15%, ή καλή σύζυγος
- 22%, ή ύπάκουη, κτλ.

και στήν έρώτηση: «Ποιός πλένει σε σās τά πιάτα;» είπαν:

- 1%, ό σύζυγος(!)
- 93%, ή σύζυγος
- 6%, άλλα πρόσωπα (οίκιακές βοηθοί, γιαγιάδες, κτλ.)

Στις δύο πρώτες έρωτήσεις βλέπουμε για μι άκόμη φορά τις ίδιες στερεότυπες αντίληψεις για τó ρόλο τής γυναίκας. Και είναι σημαντικό ότι έχουν άπαντήσει άντρες και γυναίκες, «μονο-νοικοκυρές» και εργαζόμενες. Όσο για τήν τρίτη έρώτηση, είναι πολύ χαρακτηριστικό τó ότι δέν δόθηκε από κανέναν ή άπάντηση «και ό δύο σύζυγοι». Νά λοιπόν ή διπλή επιβάρυνση. Μετά τó δόκτώρο τής δουλειάς, στο σπίτι όλα περιμένουν τή νοικυρά. Συχνά οι μητέρες έχουν τύψεις γιατί αναγκάζονται να αφήνουν τά παιδιά τους όλη τήν ήμέρα. Οι θέσεις στους παιδικούς σταθμούς αντιστοιχούν στο 1/5 περίπου τών άναγκών, εκτός από τó ότι άκόμα υπάρχουν δισταγμοί από τή μεριά τών οικογενειών.

Για μι άκόμη φορά φθάσαμε σ' ένα φαύλο κύκλο. Οι κοινωνικές προκαταλήψεις, οι διακρίσεις και ή διπλή επιβάρυνση ενισχύουν τή σύγκρουση ρόλων, που προκαλεί τó μειωμένο ενδιαφέρον για τή δουλειά. Οι γυναίκες καριέρας άποτελούν μικρή μειονότητα. Όμως κι αυτές αντιμετωπίζουν λιγότερο ή περισσότερο έντονα τά ίδια προβλήματα. Τó πρόβλημα τής δουλειάς τού νοικοκυριού άποτελεί άκόμα θέμα τιμής για τούς άντρες. Γιατί τó περιφημο έλληνικό «φιλότιμο» κάνει τόν άντρα γελοίο, άν π.χ. πλύνει πιάτα. Σε δημοσιογραφικές έρευνες, άκόμα και γυναίκες σε μεγάλα ποσοστά έχουν δηλώσει ότι θά τó θεωρούσαν ύποτιμητικό για τόν άντρα τούς τó να άσχοληθεί με τις «γυναικείες» δουλειές τού σπιτιού!

Τους τρόπους για να σπάσουμε τó φαύλο κύκλο θά προσπαθήσουμε να τούς βρούμε στο τέλος όλης

τής έρευνας. Σάν συμπέρασμα όμως έδώ μπορούμε να πούμε ότι ή παράδοση είναι πολύ βαθιά ριζωμένη και έξεκολουθεί να είναι ή βάση τής διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Και θά χρειαστεί καιρός μέχρι να επιδράσει τόσο ή κοινωνική μεταβολή, ώστε να αλλάξουν οι αντίληψεις και σ' αυτόν τόν τομέα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΕΝΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ

α. μεθοδολογία

1. Σκοπός τής έρευνας

Στό πρώτο μέρος τής εργασίας έγινε μι ά θεωρητική και περιγραφική παρουσίαση τής θέσης τής εργαζόμενης γυναίκας στή σημερινή Έλλάδα, σε συνδυασμό με τή θέση τής γυναίκας γενικά στήν ελληνική κοινωνία. Στά πλαίσια τώρα αττης τής εμπειρικής έρευνας θά προσπαθήσω να εξετάσω αναλυτικότερα τήν κατάσταση τής εργαζόμενης Έλληνιδας.

Σάν χώρο για τήν έρευνα διάλεξα τήν Πειραική-Πατραϊκή, γιατί εκεί είχε διεξαχθεί τó 1960 από τήν κοινωνιολόγο Ίωάννα Λαμπίρη μι ά πλατειά έρευνα (γι' αττήν θά μιλήσουμε στο άμέσως επόμενο κεφάλαιο), που τά άποτελέσματά της θά άποτελούσαν ένα σοβαρό στοιχείο σύγκρισης για να δειχτεί ή κοινωνική μεταβολή στα τελευταία 15 χρόνια.

Σκοπός τής έρευνάς μου είναι ό έλεγχος τής εγκυρότητας τών πληροφοριών που παρετέθηκαν στο πρώτο μέρος, και συγκεκριμένα να έρευνηθεί: Τί επίδραση είχε ή άσκηση επαγγέλματος στήν ιδιωτική ζωή και τή δομή τής προσωπικότητας τών εργαζόμενων γυναικών, τί προβλήματα τούς προξένησε ή δουλειά, πόσο είχαν συνειδητοποιήσει τήν κοινωνική τους κατάσταση και ποιά ήταν ή άνάλογη συμπεριφορά τους.

Μέ βάση αυτό τó σκεπτικό διατυπώθηκε τó έρωτηματολόγιο που δημοσιεύεται στο τέλος τής έρευνας, και που περιέχει έρωτήσεις γύρω από όλα τά προβλήματα και όλες τις πλευρές τής καθημερινής ζωής αττών τών γυναικών. Η μέθοδος τής σύνταξης τού έρωτηματολογίου θά άναπτυχθεί στο κεφάλαιο 3 τού δευτέρου μέρους.

Οι στόχοι τού έρωτηματολογίου εντάσσονται στους γενικούς σκοπούς τής έρευνας που παρετέθηκαν στή σύντομη εισαγωγή, και θά άναπτυχθούν σύμφωνα μ' αττούς.

2. Ἡ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη: «Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομὸ-πολιν»¹

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη ἔκανε στὰ Μέγαρα μιὰ κοινωνιολογικὴ ἐμπειρικὴ ἔρευνα ποῦ ἦταν ἡ διδακτορικὴ τῆς ἐργασίας γιὰ τὴ London School of Economics. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας τῆς ἦταν νὰ μελετήσῃ τὴν κοινωνικὴ ἀλλαγὴ στὴ μικρὴ παραδοσιακὴ κομὸπολιν τῶν Μεγάρων, ποῦ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση γυναικῶν στὸ ἐκεῖ νεοῖδρυτο ἐργοστάσιο τῆς Πειραικῆς-Πατραϊκῆς.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη μᾶς κλιμακώνει ὡς ἐξῆς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τῆς:

1. Τὰ κίνητρα ποῦ ὄθησαν τὰ νεαρὰ κορίτσια νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, δηλαδή, οἱ παράγοντες ποῦ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ παραδοσιακὴ κοινωνία.

2. Τὰ ἐμπόδια ποῦ βρισκόταν στὸ δρόμο αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

3. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν ἀπασχόληση στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνθεση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν ἀπὸ τὸ 1950 ὠς τὸ 1959.

4. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν ὑπόλοιπων κατοικῶν τῶν Μεγάρων καὶ ἡ συμπεριφορὰ τους ἀέναντι στὶς ἐργάτριες στὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα.

Ἡ Ἰωάννα Λαμπίρη κάλεσε γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιό τῆς 124 ἐργάτριες καὶ τὶς μητέρες τους (111) καὶ ἀντίστοιχα, σὰν ομάδα ἐλέγχου (control group), 129 ἀνύπαντρα κορίτσια τῶν Μεγάρων (ὄχι ἐργάτριες) καὶ τὶς μητέρες τους (112).

Τὰ βασικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ἦσαν τὰ ἐξῆς: τὰ περισσότερα κορίτσια, ποῦ κατόρθωναν νὰ «παύσουν τὴν παράδοση» καὶ νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, τὸ ἔκαναν κυρίως γιὰ νὰ φτιάξουν τὴν προικὰ τους. Στὰ Μέγαρα κυριαρχοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν σπῆτι τους, καὶ νὰ θεωροῦν τὴν ἀγνότητά τους σὰν τὴ μεγαλύτερη ἀρετὴ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» (ἀπὸ τὸ Κατσάμπας, ὄνομα τοῦ ἱδιοκτήτη τῆς «Πειραικῆς») ποῦ «κολλοῦσαν» οἱ κάτοικοι τῶν Μεγάρων στὶς νεαρὲς ἐργάτριες, καὶ ποῦ ἦταν σαφῆς μιὰ «στάμπα ἀνηθικότητας».

Πατερῶδες καὶ ἀδέρφια ἄσκούσαν ἐνεργητικὴ ἀντίδραση στὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, ἐνῶ οἱ μητέρες τὴν ἀντιμετώπιζαν περισσότερο εὐνοϊκῶς. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ κορίτσια, παρὰ τὴν ἀπασχόλησή τους ἔξω ἀπὸ τὸ σπῆτι, βρισκόντουσαν ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ στενοῦ περιβάλλοντος γενικότερα.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς Λαμπίρη ἀκόμα, ἡ ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης ἦταν φα-

νερὴ στὴν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν, ποῦ ἔφερνε καὶ κάποια σχετικὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν οἰκογένεια. Κι ὅμως μιὰ «ἐλεύθερη ζωὴ» ἦταν ἀδύνατη γιὰ τὶς νεαρὲς ἐργάτριες, ἀκριβῶς γιὰτὶ ἡ ἐπίδραση τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς οἰκογένειας καὶ κοινωνικῆς δομῆς ἦταν πολὺ πιὸ ἰσχυρὴ.

Σιγὰ-σιγὰ ὁ ὄμιλος ἄλλαξε ἡ ἔθρικὴ στάση ἀέναντι στὴν ἀπασχόληση αὐτῶν τῶν ἀνύπαντρων κοριτσιῶν στὸ ἐργοστάσιο. Τὸ παρατσούκλι «Κατσάμπισσα» ἄλλαξε μὲ τὸν καιρὸ τὸ νόημά του γιὰ μερικοὺς Μεγαρίτες καὶ σήμαινε πιὸ ἀπλὰ ἓνα κορίτσι ποῦ δουλεύει στοῦ Κατσάμπα. Αὐτὸ συμβάδιζε μὲ τὴ βελτίωση τῆς κοινωνικῆς θέσης (status) αὐτῶν τῶν κοριτσιῶν.

Στὴ συνέχεια τῆς ἐπεξεργασίας θὰ ἐπανέλθουμε σὲ ἐπὶ μέρους ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τῆς Λαμπίρη, ποῦ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ δουλειὰ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα γιὰ τὸ γυναικεῖο πρόβλημα.

Πρέπει ὅμως νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς Λαμπίρη περιορίζεται στὸ φαινόμενο τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς καὶ ἐξετάζει αὐστηρὰ κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς, ἐνῶ ἐδῶ θὰ ἐπιδιωχθεῖ, τὰ συγκεκριμένα δεδομένα καὶ οἱ συγκρίσεις τῶν στοιχείων νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία γιὰ νὰ βγοῦν γενικότερα συμπεράσματα γιὰ τὴ θέση τῆς Ἑλληνίδος ἐργαζόμενης καὶ γιὰ τὴν προοπτικὴ μὲς ὀλοκληρωτικῆς χειραφέτησης ὄλων τῶν γυναικῶν στὴ χώρα μας.

Ἄς ἀσχοληθοῦμε τώρα μὲ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ μεθοδολογία τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ποῦ θὰ ἀκολουθήσει.

3. Μέθοδος καὶ Προετοιμασία

Ἀποφάσισα νὰ ἐπαναλάβω τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη τὸ 1974, σὲ εὐρύτερη μορφῇ. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θέλησα νὰ ἐλέγξω τὰ στοιχεῖα ποῦ παράθεσα στὸ πρῶτο μέρος γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζει. Δυστυχῶς ἡ περιορισμένη ἔκταση αὐτῆς τῆς μελέτης καθῶς καὶ συγκεκριμένους δυσκολίες ποῦ πήγαζαν ἀπὸ τὴν «ἐποχὴ» ποῦ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἡ ἐργασία, καὶ στὶς ὁποῖες θὰ ἀναφερθῶ διεξοδικά, δὲν μὲ ἐπέτρεψαν ἓνα πλατύστον πεδίο ἔρευνας.

Μερικὲς βασικὲς ἐρωτήσεις, ποῦ ἀφοροῦν στὴν κοινωνικὴ προέλευση, στὰ αἶτια ποῦ ὄθησαν τὶς γυναῖκες νὰ ἀναλάβουν τὴ δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν ἐπίδραση τῆς ἐξωστρεφικῆς ἀπασχόλησης στὴ βιομηχανία, στὴν ψυχροσύνθεση καὶ στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν, πᾶρθηκαν ἀπὸ τὸ ἐρωτηματολόγιό τῆς Ἰωάννας Λαμπίρη. Ὅμως στὸ διάστημα τῶν δεκαπέντε χρόνων ποῦ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Λαμπίρη, πολλὰ ἄλλαξαν στὸ ἐργοστάσιο καὶ στὴν περιοχὴ γύρω του, ἔτσι ὅστε τὸ ἐρωτηματολόγιό ποῦ συντάχθηκε ἀπὸ ἐμένα περιέχει περισσότερα θέματα. Γιὰ τὸ στόχο τοῦ ἐρωτηματολογίου μί-

1. Λαμπίρη, Ἰωάννα, *Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομὸπολιν*, ΚΕΠΕ, Ἀθήνα, 1965.

λησα ήδη στο κεφάλαιο Α1. "Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν από έμμεσα προσωπικά, έτσι ώστε να διατηρείται σταθερή ή διάθεση των εργατριών απέναντι στη συνεντεύκτρια (άποφυγή του interviewer bias).

Συνολικά έλαβαν μέρος στο έρωτηματολόγιο 100 γυναίκες. Από αυτές 58 ήταν άνυπαντρες, 18 άρραβωνιασμένες και 24 παντρεμένες. Αυτοί οι αριθμοί αντιστοιχούν στην πραγματική αναλογία των τριών κατηγοριών οικογενειακής κατάστασης όλων των άπασχολουμένων γυναικών στο έργαστάσιο (βλέπε επόμενο κεφάλαιο: στοιχεία για το πεδίο έρευνας). Ο αριθμός 100 των γυναικών διευκόλυνε την απόδοση των απόλυτων αποτελεσμάτων σε ποσοστιαία.

Πριν αρχίσουν οι συνεντεύξεις πέρασα δυο εβδομάδες στο έργαστάσιο για να άποκτησω κάποια έπαφή με τις εργάτριες και για να σχηματίσω μια προσωπική εικόνα για τις συνθήκες που επικρατούσαν (participant observation). Κατόρθωσα να πάρω από τόν διευθυντή μια άδεια, που μου επέτρεπε να άπασχολώ με τη σειρά κάθε μία εργάτρια από τη δουλειά της, με τη συγκατάθεση βέβαια του άπιστάτη, που άποφάσισε ποιά εργάτρια μπορούσε στη δεδομένη στιγμή να άφησει τη μηχανή της για το λίγο χρονικό διάστημα που χρειαζόταν για τη συνέντευξη, έτσι, ώστε να μη γίνει αίτια ή φτώχη μου έρευνα για μια πιθανή έλάττωση του «στάνταρ» παραγωγής της Πειραικής. Οι συνεντεύξεις γινόντουσαν «τέτα-α-τέτα», σαν φιλική συζήτηση σε ένα μικρό γραφειάκι δίπλα στο άιατρείο του έργουστασίου. Στην ανάπτυξη του έρωτηματολογίου είχα προσπαθήσει να περνάω έτσι από το ένα θέμα στο άλλο, από τα «ανάδυνα» στα πιο «επικίνδυνα» θέματα, ώστε να κατορθώνα να κερδίζω την έμπιστοσύνη των γυναικών που λάβαναν μέρος.

Η μεθοδολογία της σύνταξης του έρωτηματολογίου και της μεταπήδησης από τόν ένα κύκλο θεμάτων στον άλλον, έχει την εξής μορφή:

- Έρωτηση 1-9 Οικογενειακή κατάσταση και μόρφωση
 10-22 Οικονομική κατάσταση
 23-29 Η έμπειρία της επαγγελματικής άπασχόλησης
 30-34 Σχέσεις με τούς γονείς
 35-39 Σχέσεις γάμου
 40-43 Έλευθερος χρόνος
 Κύκλοι γνωριμιών και φίλιας
 44-46 Σεξουαλικές σχέσεις
 47-50 Έπάγγελμα και συνδικαλισμός
 51-53 Γενικά ένδιαφέροντα
 54-55 Θρησκεία-Έκκλησία
 56-58 Άνατροφή των παιδιών
 59-67 Συνείδηση της γυναικείας τους φύσης
 68-70 Πολιτική
 Μελλοντικά σχέδια
 Προβλήματα

Άναφέρθηκα ήδη στις δυσκολίες που με άναγκασαν να περιορίσω την έρευνά μου. Η βασικότερη δυσκολία είναι και αυτή που επηρέασε άποφασιστικά μερικά από τα άποτελέσματα, δηλαδή η πολιτική κατάσταση (στρατιωτική δικτατορία) που επικρατούσε την περίοδο αυτή.

Επίσης θεωρώ άπαραίτητο να γραφτεί ότι, πριν αρχίσει ή έρευνα, το έρωτηματολόγιο πέρασε άπό «προληπτική λογοκρισία» διοικητικών στελεχών του έργουστασίου. Η άρχική τους συγκατάθεση όμως δέν τούς έμπόδισε μετά άπό δεκαπέντε μέρες, άφου δέν είχαν επιτρέψει τη λήψη σκηνών στο χόρο δουλειάς και άφου είχαν πληροφορηθεί τις επισκέψεις (μετά άπό συγκατάθεση των εργατριών) τριμελούς συνεργείου, που μαζί μου κινηματογραφούσε τις ίδιες συνεντεύξεις στα σπίτια τους, να με διώξουν ξαφνικά και χωρίς προηγούμενη είδοποίηση, και ακόμα χωρίς να μου άναφέρουν συγκεκριμένο λόγο και υπεύθυνο άτομο για την άπόφαση αυτή. «Άπό... τη διεύθυνση... μάς είπαν ότι πρέπει σήμερα να τελειώσετε...»

Αυτή ή ξαφνική διακοπή, όπως είναι φανερό, μου δημιούργησε άλλες τεράστιες πρόσθετες δυσκολίες μέχρι να κατορθώσω να συμπληρώσω τόν έπιθυμητό αριθμό έρωτηματολογίων.

Για να επανέλθω στον παράγοντα των πολιτικών συνθηκών, εκτός από τη λεγόμενη «άυτολογκρισία» που ήμουνα υποχρεωμένη να επιβάλλω στον έαυτό μου, δηλαδή να θέτω με πολύ πλάγιο τρόπο έρωτήσεις που άφορούσαν π.χ. συνδικαλισμό και πολιτική, παρ' όλα αυτά ύπηρχε μεγάλο «ακούμπωμα» από τη μεριά των εργατριών. Σ' αυτό θά άναφερθώ πιο συγκεκριμένα στην πορεία της άνάλυσης των άποτελεσμάτων. Πρέπει όμως να άναφέρω μερικές περιπτώσεις γυναικών που φαίνονταν ότι είχαν άναπτύξει μέσα τους συγκεκριμένη αντίθεση στο καθεστώς, αλλά «διά λόγους εννόητους» δέν θέλησαν να λάβουν μέρος στην έρευνα.

Η άξιολόγηση των άποτελεσμάτων έγινε με τόν άκόλουθο τρόπο: "Όλα τα στοιχεία καταχωρήθηκαν σε ένα μεγάλο πίνακα έτσι ώστε να είναι εύκολη ή άθροιστη και οι διάφορες συγκρίσεις.

Ο πίνακας είχε την εξής μορφή:

Έρωτήσεις	1	2	70
Έρωτηματολόγια				
1				
2				
.				
.				
.				
100				

Η έπεξεργασία όλων των άποτελεσμάτων έγινε σύμφωνα με το κριτήριο «οικογενειακή κατάσταση», κι αυτό γιατί στην Ελλάδα οι συνθήκες ζωής των

παντρεμένων, ἀρραβωνιασμένων ἢ ἐλευθέρων, ἀκόμα καὶ τῶν χωρισμένων ἢ χρηθῶν, ἔχουν οὐσιώδεις διαφορὲς μετεξὺ τους.

4. Στοιχεῖα γιὰ τὸ πεδίο ἔρευνας

Τὸ ἐργοστάσιο ὑφαντουργίας τῆς Πειραικῆς-Πατραϊκῆς βρίσκεται περίπου σὲ ἀπόσταση τριάντα χιλιόμετρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κομόπολη τῶν Μεγάρων (30.000 κάτοικοι).

Πηγὲς τῶν κατοίκων εἶναι τὸ ψάρεμα καὶ τὸ ἐμπόριο ψαριῶν, ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ κτηνοτροφία.

Στὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων εἶναι 446 γυναῖκες καὶ 170 ἄνδρες. Οἱ περισσότεροι εἶναι Μεγαρίτες, μερικὸι ἔρχονται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, εἰδικὰ γιὰ τὴν «Πειραικὴ», καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἔρχονται ἢ ἀπὸ τὸ πολὺ κοντινὸ χωριὸ Μεγάλο Πεῦκο, ἢ ἀπὸ τὴ βιομηχανοποιημένη πιά κομόπολη Ἐλευσίνα, πὸν ἀπέχει 10 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο, ἀκριβῶς στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὰ Μέγαρα.

Ἀπὸ τὶς 446 γυναῖκες οἱ 112 (25%) εἶναι παντρεμένες. 431 εἶναι ἐργάτριες καὶ 16 ὑπάλληλοι στὰ γραφεῖα. Ἀπὸ τὶς 431 ἐργάτριες 20 εἶχαν θέση ἐπιστάτριας ἢ ἐκπαιδευτριας καὶ 11 ἦσαν στὸ τμήμα ἐλέγχου (κοντρόλ).

Γιὰ τὸ δείγμα τῆς ἔρευνας αὐτῆς διαλέχτηκε μὴ ἀναλογία 12 ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα, 5 κοριτσιῶν ἀπὸ τὸ κοντρόλ καὶ 8 ἐπιστατριῶν ἢ ἐκπαιδευτριῶν (25% τοῦ συνόλου) ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνει σύγκριση τῶν ἀπαντήσεών τους μὲ αὐτὲς τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν.

Τμηματάρχες καὶ ἄνω ἦσαν μόνον ἄνδρες!

Ὁ βασικὸς μισθὸς τῶν ἐργατριῶν ἦταν 154 δραχμὲς τὴν ἡμέρα γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ 209 γιὰ τοὺς ἄνδρες. Ἐπει μὴ οἱ ἐργάτριες ἔβγαζαν περίπου 3.500-4.000 τὸ πολὺ μηνιαῖο μισθὸ μαζὶ μὲ τὶς διαφορὲς ὑπερωρίες καὶ τὰ δῶρα. Ὁ μισθὸς τῶν γυναικῶν ὑπαλλήλων στὰ γραφεῖα ἔφθανε τὶς 6.000 τὸ μήνα, ἐνῶ τῶν ἀντρῶν βρισκόταν γύρω στὶς 8-12.000 καὶ ἄνω.

Οἱ ἐργάτριες ἔφθαναν σὲ τρεῖς διαφορετικὲς βάρδιες ἀπὸ 8 ὥρες ἡ κάθε μιά, δηλαδὴ 6-14, 14-22, καὶ ἡ νυχτερινὴ ἀπὸ τὶς 10 τὸ βράδυ μέχρι τὶς 6 τὸ πρωῖ.

Στὸ ἐργοστάσιο λειτουργοῦσε μὴ καντίνα ὅπου ἡ κάθε βάρδια σὲ ἓνα δεκαπεντάλεπτο διάλειμμα ἔπαιρνε ἓνα πρόγευμα. Ἐκεῖ μπορούσαν οἱ ὑπάλληλοι τῶν γραφείων νὰ γευματίσουν, ἂν τὸ ἤθελαν, μὲ μηνιαία πληρωμὴ 10 δρχ. περίπου γιὰ τὸ κάθε γεῦμα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καντίνα λειτουργοῦσε καὶ ἄλλη μὴ μικρὴ, μὲ ἀναψυκτικά, καφέ, κτλ., ὅπου ὁμοῦ μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετηθοῦν μόνον οἱ ἀπασχολούμενοι στὰ γραφεῖα. Ἀκόμα καὶ στὶς κοπέλλες πὸν δούλευαν στὸ κοντρόλ, δίπλα στὰ γραφεῖα, ἀπα-

γορευόταν νὰ προμηθεῖνται π.χ. μὴ πορτοκαλάδα ἀπὸ αὐτὴ τὴν καντίνα, τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς.

Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ ἀργότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φόβο πὸν προξενούσε ἡ πολιτικὴ κατάσταση, ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ μιλήσουν οἱ κοπέλλες καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες πὸν συναντοῦσαν συγκεκριμένα στὸ ἐργοστάσιο. Ἐπει ἀκούστηκαν μόνον μερικὰ μισόλογα: «δὲν μᾶς ἀφήνουν οὔτε νὰ βγοῦμε μὴ στιγμὴ νὰ πάρουμε ἓνα παγοτόν», κτλ. Ὅμως γι' αὐτὰ θὰ μιλήσουμε στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ προβλήματα στὸ χῶρο τῆς δουλειᾶς.

Οἱ ἐργάτριες μεταφερόντουσαν καθημερινὰ μὲ λεωφορεῖα τῆς ἐταιρείας ἀπὸ τὴ γειτονιά τους στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἀντίστροφα.

Στὸ ἐργοστάσιο ὑπῆρχε μὴ κοινωνικὴ λειτουργός, πὸν βοηθοῦσε τὶς ἐργάτριες στὰ οικογενειακὰ καὶ προσωπικὰ τους προβλήματα, καὶ ἡ ὁποῖα βοήθησε ἀποτελεσματικὰ νὰ ξεπεραστοῦν πρακτικὲς δυσκολίες σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Συχνὰ ἀναλάμβανε καὶ τὸ ρόλο τῆς νοσοκόμας σὲ τυχόν μικρὰ ἀτυχήματα, καὶ ἀκόμα χρησίμευε σὰν «μεσίτης» καὶ συμφιλιώτρια ἀνάμεσα στὶς ἐργάτριες καὶ τὸ «ἀφεντικὸν» (μὴ καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε ὁ ἐλάχιστος συνδικαλισμὸς στὸ ἐργοστάσιο), ὅταν παρουσιαζόντουσαν προβλήματα πᾶνω στὴ δουλειά.

Ὅλοι οἱ ἀπασχολούμενοι ἦσαν ἀσφαλισμένοι στὸ ΙΚΑ.

Ἡ Πειραικὴ-Πατραϊκὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη ὑφαντουργία τῆς Ἑλλάδας μὲ πολλὰ ὑποκαταστήματα σὲ διάφορα μέρη. Στὸ ἐργοστάσιο πὸν ἔχουμε ἐδῶ γιὰ πεδίο ἔρευνας γίνεται ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νήματος.

Οἱ ἀπασχολούμενοι ὁμοῦ μπορούσαν νὰ ἀγοράζουν ἔτοιμα προϊόνα (ὑφασμα, σεννόνια, κτλ.), μὲ ἐκπτώση 20%.

Τὸ ἐργοστάσιο ἀκολουθοῦσε τὶς ἐπίσημες ἐθνικὲς ἄργιες καὶ ἔκλεινε ἐπίσης δύο ἐβδομάδες τὸν Αὐγουστο γιὰ καλοκαιρινὲς διακοπές.

Προσπάθησα νὰ παραβῆσω τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα πὸν ἔπεσαν στὴν ἀντίληψή μου γιὰ τὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες ἀπασχόλησης στὴν Πειραικὴ-Πατραϊκὴ. Ἄς ἀναλύσουμε τώρα σὲ ξεχωριστὰ κεφάλαια τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας. Οἱ πίνακες πὸν ἀνήκουν σὲ κάθε κεφάλαιο κρίθηκε σκοπιμότερο νὰ παρατεθοῦν ξεχωριστὰ στὸ τέλος σὲ ἀντίστοιχα κεφάλαια.

β. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας

1. Κοινωνικὴ προέλευση τῶν ἐργατριῶν

Σὰν πρῶτο ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ ἐρωτηματολογίου πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ οικονομικὴ κατάσταση καὶ γενικότερα τὸ οικογενειακὸ περιβάλλον καὶ οἱ συνθήκες πὸν ζοῦσαν οἱ κοπέλλες.

Για την τοπική προέλευση των εργατριών μλήσαμε ήδη. Αδτές πού προέρχονταν από την Ήπειρο, έμεναν συνήθως σέ μικρά σπίτια πού νοικιάζαν στά Μέγαρα. Άλλες κοπέλλες ήσαν μόνες τους και έμεναν συνήθως σέ συγγενείς, και σέ μερικές περιπτώσεις είχε μεταναστεύει δλόκληρη ή οικογένεια.

Άκριβώς οί μισές από αυτές πού ρωτήθηκαν δήλωσαν ότι είχαν ιδιόκτητο σπίτι. Οί άλλες μισές πλήρωναν νοίκι, πού κυμαινόταν από 1.000 μέχρι 2.400 δρχ., 63% δήλωσαν σπίτι με 2 ή 3 δωμάτια, όπου έμεναν με πολυμελή οικογένεια.

Οί περισσότερες κατώσαν από άγροτικές οικογένειες (40%), 58% δήλωσαν ότι είχαν χωράφια και 38% ότι καλλιεργούσαν. Αυτό σημαίνει ότι τά υπόλοιπα χωράφια (έκτός από 6 περιπτώσεις πού δηλώθηκε ότι τά νοικιάζουν) έμεναν άνεκμετάλλευτα. Είναι εύκολο νά συμπεράνουμε ότι για πολλές οικογένειες τό μικρό τους χωράφια δέν ήταν καθόλου σύγουρη βιοποριστική πηγή, έτσι ώστε αναγκάστηκαν νά τό εγκαταλείψουν για νά γίνουν εργάτες και νά εξασφαλίσουν έτσι ένα σταθερό εισόδημα.

Οί υπόλοιπες πού δήλωσαν ότι καλλιεργούν τά χωράφια τους (κυρίως έλιές και άμπέλια), έκτός από δύο πού δήλωσαν ότι έμπορεύονται τά προϊόντα, κρατούσαν τή συγκομιδή για τίς οικογένειές τους.

10% είχαν κοτέτια και 11% έτρεφαν άλλα ζώα.

24% προερχόντουσαν από έργατικές οικογένειες, 19 ήσαν κόρες ύπαλλήλων, σέ 11 περιπτώσεις ήταν ό πατέρας ελεύθερος επαγγελματίας (έμπορος, ψαράς, κτλ.) και έξη είχαν πατέρα συνταξιούχο.

11 κοπέλλες είχαν δικό τους ποδήλατο. Έφτά οικογένειες είχαν μοτοσυκλέττα και πέντε αυτοκίνητο.

62% των εργατριών ήσαν άπόφοιτες δημοτικού ή είχαν πάει σέ μερικές τάξεις του δημοτικού, 24% είχαν έπισκεφτεί ή τελειώσει τό γυμνάσιο, 2% (ύπλληλοι γραφείου) είχαν δίπλωμα άνωτάτης σχολής, 4% είχαν διάφορα διπλώματα (άνώτερες σχολές, γλώσσες) και 8% ήσαν άναλφάβητες.

Σέ 54 περιπτώσεις εργαζόταν κι άλλο μέλος τής οικογένειας στην Πειραική, άδερφή (33%) ή άλλο μέλος.

Σάν συμπέρασμα μπορούμε νά πούμε ότι σχεδόν όλες οί εργάτριες προέρχονταν από φτωχές οικογένειες. Μόνο οί κοπέλλες πού δούλευαν στά γραφεία είχαν ένα πιό άνετο οικονομικά οικογενειακό περιβάλλον.

2. Κίνητρα για την είσοδο στο έργοστάσιο και ή έμπειρία τής επαγγελματικής άπασχόλησης

Άφού είδαμε τή κοινωνική προέλευση των γυναικών πού άποτελέσαν τό δείγμα τής έρευνας, άς εξετάσουμε προσεκτικά αυτό τό θέμα συνδέοντας τήν οικονομική του πλευρά κυρίως με τά αίτια πού θα ώθούσαν αυτές τίς γυναίκες νά αναλάβουν έξωσπτική άπασχόληση.

31% των εργατριών δήλωσαν ότι πριν άρχίσουν τή δουλειά δέν είχαν δικά τους χρήματα (χαρτζιλίκι). Άπό τίς υπόλοιπες πού είχαν πού είχαν, 46% έπαιρναν χαρτζιλίκι από τους γονείς τους και 23% έβγαζαν χρήματα δουλεύοντας σέ διάφορα άλλα επαγγέλματα. Πριν μπουν στό έργοστάσιο οί περισσότερες γυναίκες άπασχολούντο μόνο με νοικοκυριό (45%) ή στό οικογενειακό χωράφι (8%). 19% πήγαιναν σχολείο και 28% άσκούσαν άλλο έπάγγελμα. 4 από τίς παντρεμένες δήλωσαν ότι «ξενόπλεναν», διάφορα νεαρά κορίτσια ήσαν πριν μοδίστρες, άλλες ήσαν πωλήτριες ή βοηθοί σέ κομμωτήρια. Όλες είπαν ότι εγκατέλειψαν αυτά τά επαγγέλματα, γιατί δέν κέρδιζαν άρκετά και (κυρίως οί μοδίστρες) ότι δέν τους εξασφαλιζόταν ένα σίγουρο και νόμιμο εισόδημα, όπως τους τό πρόσφερε ή δουλειά στό έργοστάσιο.

6% (όλες ελεύθερες) είπαν ότι έγιναν εργάτριες για νά άπασχολούνται έξω από τό σπίτι και για νά κερδίσουν έτσι κάποια άνεξαρτησία από τήν οικογένειά τους. Τό 77% δήλωσε μόνο τόν οικονομικό παράγοντα σάν αίτιο για τήν άπόφασή τους νά πιάσουν δουλειά στό έργοστάσιο. Μέσα σ' αυτό τό ποσοστό βρίσκονται έκτός από μία όλες οί παντρεμένες (23), πού τόνισαν ιδιαίτερα τίς οικονομικές τους δυσκολίες.

17% δήλωσαν και τους δύο λόγους, δηλαδή ότι και τό οικονομικό και ή προοπτική τής άνεξαρτησίας από τήν οικογένεια τίς έκαναν νά πάρουν τήν άπόφασή. Μιά νεαρή εργάτρια είπε ότι άπόφασισε νά δουλέψει για τά «σπουδάσιμ» τόν άδερφό τής. Σχεδόν όλες οί κοπέλλες άπαντώντας σ' αυτή τήν έρώτηση πρόσθεταν στους οικονομικούς λόγους αθόρμητα και τήν προίκα τους σάν αίτηση για νά πιάσουν δουλειά. Τό ζήτημα τής προίκας συζητήθηκε διεξοδικά στην έρώτηση «πού ξοδεύετε τό μισθό σας», πού συγκαταλέγεται στό κεφάλαιο γύρω από τό πρόβλημα τής χειραφέτησής τους. Όμως ήδη αυτή ή αθόρμητη άπάντηση είναι πολύ ένδεικτική.

63% είχαν πάρει μόνες τους τήν άπόφασή νά πάνε στό έργοστάσιο και στά 36% είχε άποφασίσει όλη ή οικογένεια. Μιά κοπέλλα άνάφερε τόν άδερφό τής σάν υπεύθυνο για τήν άπόφασή αυτή.

Οί γυναίκες ρωτήθηκαν άν άντιμετώπισαν δυσκολίες όταν πρωτοπήσαν στό έργοστάσιο. Σ' αυτή τήν έρώτηση άπάντησαν 61% ναι και 39% όχι. Αδτές πού είπαν ότι δέν άντιμετώπισαν δυσκολίες, δήλωσαν ή ότι ή παρουσία κάποιου συγγενή σάν εργαζόμενου μέσα στό έργοστάσιο τίς διευκόλυνε στό νά συνηθίσουν, ή ότι έβρισκαν τή δουλειά εύκολη, ή δέν έδωσαν εξήγηση.

Τό 61% πού είχαν δυσκολίες έδωσαν διάφορες εξηγήσεις. Νεαρά κυρίως κορίτσια είπαν ότι δυσκολεύονταν νά προσμαχτούν στό νέο ξένο περιβάλλον. Ό θόρυβος των μηχανών και ή μονοτονία τής δουλειάς άποτελούσαν μιá πολύ σοβαρή ένόχληση, όπως και οί βάρδιες και κυρίως ή νυχτερινή (22-6)

ποῦ ἦταν κάθε τρίτη εβδομάδα ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὄλες. Ὅλες οἱ παντρεμένες τόνισαν τὸ πρόβλημα τῶν παιδιῶν. Εἶπαν ὅτι τὶς στενοχωροῦσε καὶ εἶχαν τύψεις, ποῦ ἦσαν ἀναγκασμένες νὰ ἀφήσουν τὰ μικρὰ τους παιδιὰ μὲ τὶς γιαιγιάδες ἢ καὶ συχνὰ τελειῶς μόνα τους.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ νεαρότερα κορίτσια ἀνάφεραν σὰν δυσκολία τὸν φόβο τους μήπως δὲν τὶς κρατοῦσαν στὴ δουλειὰ λόγῳ τοῦ νεαροῦ τῆς ἡλικίας τους. Ἀρκετὲς μίλησαν γιὰ διαφωνία τους μὲ τὸν προϊστάμενο καὶ τρεῖς γιὰ κάποιο ἀτύχημα ποῦ ἔπαθαν στὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς τους. Σχεδὸν ὄλες στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ἀπάντησαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει.

Στὴν ἐρώτηση «Τί σὰς κάνει νὰ νοιώθετε ἡ δουλειὰ σὰς;» ἀπάντησαν: 69% ἰκανοποίηση, 26% ἀδιαφορία καὶ 5% ἀγανάκτηση.

Στὰ 26% ποῦ εἶπαν «ἀδιαφορία» ἀνήκουν 9 ἀπὸ τὶς 12 ὑπαλλήλους στὰ γραφεῖα.

Στὴν ἐρώτηση «Αἰσθάνεσθε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου ἀφοῦ μπήκατε στὸ ἐργαστάσιον;» ἀπάντησαν: μὲ 68 ναί, 26 ὄχι, ἐνῶ 6 δὲν ἀπάντησαν.

Μερικὲς ποῦ ἀπάντησαν μὲ «ὄχι» συμπλήρωσαν ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ δουλειὰ τὶς κουράζει περισσότερο.

Αὐτὲς ποῦ αἰσθάνονταν ἀλλαγὴ μετὰ τὴν εἰσοδό τους στὸ ἐργαστάσιον εἶπαν ὅτι ἡ βελτίωση τῆς οικονομικῆς τους κατάστασης τοὺς πρόσφερε μιὰ πιὸ ἀνετη ζωὴ. Μερικὲς κοπέλλες αἰσθάνονταν πιὸ ἀνεξάρτητες καὶ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθησι. Ἄλλες πιὸ ἀνοικοκαρδες καὶ ἰκανὲς γιὰ νὰ ἀποχτήσουν φιλιές. Ἀντίθετα, μερικὲς—ἐπίσης ἀπὸ τὸ 68%—εἶπαν ὅτι ἡ δουλειὰ στὸ ἐργαστάσιον ἐρήθιζε τὰ νεῦρα τους, ὅτι γίνονταν εὐξέλιπτες, ποῦ ἀπάντησαν αἰσθάνονταν ὅτι μέσα στὸ ἐργαστάσιον καταπιεζόταν ἡ προσωπικότητά τους. Τέλος, τέσσερες δήλωσαν ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς βοήθησε νὰ ξεχνοῦν τὸν πόνο τους.

Στὴν ἐρώτηση ἂν ἀνέλαβαν καινούργιες δραστηριότητες ἀπ' ὅτου μπήκαν στὸ ἐργαστάσιον, ἀπάντησαν μὲ 50 ναί, 36 ὄχι, καὶ 14 δὲν ἔδωσαν καμιὰ ἀπάντησι. Σχεδὸν ὄλες συνέδεσαν τὸν ὄρο «δραστηριότητα» μὲ τὴν οικονομικὴ πλευρὰ ἢ ἔτσι, ἀπὸ τὰ 50 ναί, νεαρὰ κορίτσια εἶπαν ὅτι τώρα ἦσαν σὲ θέση νὰ μαζέψουν τὴν προκτα τους καὶ νὰ ἀγοράσουν φορέματα καὶ ἄλλα προσωπικὰ εἶδη, λίγες εἶπαν ὅτι ἀπὸ τότε ποῦ δουλεύουν βγαίνουν συχνότερα τὰ βράδια, καὶ δύο εἶπαν ὅτι πηγαίνουν ἐκδρομὲς.

Οἱ δέκα παντρεμένες γυναῖκες, ποῦ ἀπάντησαν «ναί» σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτησι, εἶπαν ὅτι μπορούσαν τώρα νὰ κάνουν περισσότερα ψώνια καὶ νὰ μαζέψουν γιὰ τὶς προίκες τῶν κοριτσιῶν τους. Καὶ δύο ἀπ' αὐτὲς εἶπαν ὅτι μὲ τὶς οικονομίες ἀπ' τὸ μισθὸ τους κατορθώσαν νὰ πάρουν σπῆτι καὶ οἰκόπεδο ἀντίστοιχα.

Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἐρωτήσεων δειχθῆκε ὅτι μόνο οἱ μισὲς περίπου ἐργάτριες αἰσθάνονταν ἐμπρακτὰ

ἐπιρρασιμένες ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ τους ἀπασχόλησι, κι αὐτὸ κυρίως στὸν οικονομικὸ τομέα. Ἡ τάσι γιὰ ἀνεξαρτησία ἦταν πὸ σπάνια.

Στὸ στοιχεῖο αὐτὸ θὰ ἐπανεέλθουμε. Σὰ μετάβασι στὸ ἐπόμενο κεφάλαιον, γύρω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασι τῆς δουλειᾶς στὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις, παραθέτουμε τέλος τὴν ἐρώτησι ποῦ τέθηκε στὶς ἐλεύθερες καὶ ἀρραβωνιασμένες κοπέλλες (76), ἂν σκοπεῦν νὰ ἀφήσουν τὴ δουλειὰ τους μετὰ τὸ γάμον. 58% (44) ἀπάντησαν ὅτι θέλουν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ δουλειὰ γιὰ νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστες στὸν ἄντρα καὶ στὰ παιδιὰ τους—ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς καὶ κοπέλλες ποῦ σὲ προηγούμενη ἀπάντησι εἶχαν ἐκφράσει ἰκανοποίησι καὶ θετικὲς ἐπιδράσεις στὴν προσωπικότητά τους ἀπ' τὴ δουλειὰ— 24 (32%) δὲν ἤθελαν νὰ τὴν ἀφήσουν καὶ 8 (10%) εἶπαν ὅτι ἡ ἀπόφασι αὐτὴ θὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν οικονομικὴ τους κατάστασι καὶ τὴ θέλησι τοῦ ἄντρα.

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξοικογενειακὲς σχέσεις, τὸ γάμον

Στὸ προηγούμενον κεφάλαιον ἔχιν κάποια ἀναφορὰ στὴν ἐπίδρασι τῆς δουλειᾶς στὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐργατριῶν. Τώρα θὰ προσπαθίσουμε νὰ ἐρευνησομε πῶς αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο στὴ ζωὴ τῶν ἐργατριῶν, δηλαδὴ ἡ δουλειὰ τους, ποῦ σημαίνει στάσιμο τῆς παράδοσι καὶ (χωρὶς γάμον) συχνὴ ἐξοδό τους ἀπὸ τὴν πατρικὴ οἰκία, ἐπιρρασε τὶς σχέσεις μέσα στὴν οἰκογένεια, καθὼς καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν ἴδιων τῶν γυναικῶν γύρω ἀπὸ τὸ γάμον, τὶς σχέσεις καὶ τὴν οἰκογένεια.

Σὲ 27 περιπτώσεις ὑπῆρχαν μέλη στὶς οἰκογένεις τῶν ἐργαζομένων γυναικῶν ποῦ ἔφεραν ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἐξωστικὴ τους αὐτὴ ἀπασχόλησι. Πρόκειται γιὰ τοὺς συζύγους καὶ τὶς μητέρες ἄκομα τῶν παντρεμένων (11) ποῦ θὰ προτιμοῦσαν νὰ ἔμειναν οἱ γυναικὲς-κόρες στὸ σπῆτι νὰ προσέχουν τὰ παιδιὰ. Ὅμως ἡ οικονομικὴ ἀνάγκη ἦταν τελικὰ ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας ποῦ ἐλάττωνε αὐτὴ τὴν ἀντίδρασι. Στὶς ἀνύπαντρες (12) καὶ τὶς ἀρραβωνιασμένες (5) οἱ γονεῖς καὶ οἱ ἄδερφοι δὲν συμφωνοῦσαν νὰ ἐργάζονται («τὰ κορίτσια τους»), κι αὐτὸ εἶτε γιὰ ἠθικὸς λόγους («τὸ κορίτσι πρέπει νὰ μείνει στὸ σπῆτι») ἢ γιὰ νὰ μὴν κουράζονται οἱ κοπέλλες. Ἡ ἄποψι αὐτὴ φαίνεται νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς I. Λαμπίρη, τὸ 1960. Καὶ τότε εἶχαν φέρει 32, ἀπὸ 124, οἰκογένεις ἀντίρρησι στὴ δουλειὰ τῶν κοριτσιῶν στὸ ἐργαστάσιον. Ὅπως ἄλλωστε ἀναφέραμε καὶ στὸ προηγούμενον κεφάλαιον, σὲ 37 περιπτώσεις ὀδύκληρη ἡ οἰκογένεια εἶχε ἀποφασίσει τὴν εἰσοδο τῆς κοπέλλας στὸ ἐργαστάσιον.

Τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα τῶν ἐρωτήσεων γύρω ἀπὸ τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις μὲς ἕξιν στυνοῦς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς καὶ μεγάλο σεβασμὸ τῶν κοριτσιῶν πρὸς τοὺς γονεῖς τους. Στὴ σχετικὴ ἐ-

ρώτηση απάντησαν 73 ότι υπακούνε στους γονείς τους, 26 ότι άλλοτε υπακούνε και άλλοτε επιβάλλουν τη γνώμη τους («όταν πρέπει») και μία κοπέλα είπε ότι επιβάλλει τη γνώμη της· οι απαντήσεις των παντρεμένων αφορούσαν τις σχέσεις τους με τους γονείς πριν το γάμο.

Στην ερώτηση αν αισθάνονται μετά τη δουλειά πιο ανεξάρτητες από τὴν οικογένειά τους, απάντησαν 57% «ναί», 41% «όχι» και 2 δὲν απάντησαν, 44 όμως από τις 57 πού είπαν «ναί», εξήγησαν ότι έννοούσαν μόνο οικονομική ανεξαρτησία.

Στην ερώτηση «Με ποίό μέλος τῆς οικογένειας συνεννοείστε καλύτερα;», τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ απάντησε «με ἄλλους» (39%), 10 ἀνάφεραν τὴν ἀδερφή, 9 τὴ μητέρα, 7 τὸ ἀδερφὸ, καὶ 10 γενικά τὰ ἀδέρφια τους.

Ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἀπαντήσεις μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ σεβασμὸς πρὸς αἰσθάνονται τὰ κορίτσια ἀπέναντι στὸν πατέρα τους, καὶ πὸς προωθείται ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ μορφή τῆς οικογένειας, φέρνει καὶ μιὰ ἀπόσταση γιατί δὲν ἀναφέρθηκε σὲ καμιά περίπτωση ὁ πατέρας σὰν τὸ πιὸ κοντινὸ μέλος.

Σ' αὐτὴ τὴν ερώτηση δὲν ἔλαβαν μέρος οἱ παντρεμένες. Στὴν ἀντίστοιχη (ἐπίσης μόνο γιὰ ἐλεύθερες καὶ ἀρραβωνιασμένες) «Με ποίό μέλος τῆς οικογένειας ἔχετε τὶς περισσότερες διαφωνίες;» απάντησαν 42 (55%) μὲ κανένα, 16 (21%) μὲ τὴν μητέρα, 14 (18%) μὲ τὸν πατέρα καὶ 4 (6%) μὲ τὴν ἀδερφή.

Ἀντικείμενα τῶν διαφωνιῶν μὲ τοὺς γονεῖς ἦταν συνήθως ἡ τάση πρὸς ἀνεξαρτησία μιᾶς μερίδας τῶν κοριτσιῶν τῆς μειοψηφίας, καὶ κυρίως ἡ καθυστέρηση τῆς ἀποκατάστασής τους. Σὲ μερικές τέτοιες περιπτώσεις ἐναντιώνονταν οἱ κοπέλλες στὴ θέληση τῶν γονιῶν τους καὶ δὲν δεχόντουσαν νὰ παντρευτοῦν ἕνα διαλεγμένο ἀπ' αὐτοὺς γαμπρό. Διαφωνίες μὲ τὶς μητέρες καὶ τὶς ἀδερφές είχαν νὰ κάνουν μὲ τὸ νοικοκυριό.

Στὴν ερώτηση «Τί κάνετε τὸν ἐλεύθερο χρόνο σας;» 33 (ἀπὸ αὐτὲς 16 παντρεμένες) απάντησαν ὅτι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νοικοκυριό ἢ ψώνια καὶ 9 (2 παντρεμένες) πρόσθεσαν σ' αὐτὰ καὶ τὴν τηλεόραση. Ἄρα 42 συνολικά δῆλωναν ὅτι δὲν βγαίνουν ἔξω, δὲν διασκεδάζουν τὶς ἐλεύθερες ὥρες τους. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες, 15 ἀσχολοῦντο μὲ τὸ νοικοκυριό καὶ ἔβγαναν, 13 (καμιά παντρεμένη) δὲν ἀσχολοῦντο καθόλου μὲ τὸ νοικοκυριό καὶ 30 σημείωσαν καὶ τὶς τέσσερες ἀπαντήσεις τῆς ἐρώτησης αὐτῆς. Οἱ ἐλεύθερες ἔβγαλαν συνήθως μὲ φίλες ἢ συγγενεῖς βόλτα, γιὰ μπάμιο καὶ σπινιότερα κινηματογράφο. Οἱ ἀρραβωνιασμένες δῆλωναν ὅτι ἔβγαλαν συχνὰ μὲ τὸν μηνστήρα τους καὶ οἱ λίγες παντρεμένες (6) πού ἔβγαιναν εἶπαν ὅτι διασκεδάζαν συχνὰ μὲ τοὺς νεαροὺς τους συζύγους. Οἱ νεαρὲς κοπέλλες ρωτήθηκαν ἂν χρειάζονταν ἄδεια ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους γιὰ νὰ μποροῦν νὰ βγαίνουν. Στὴν προηγούμενη ἐρώτηση εἶχαν διαπιστώσει ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς ἀνύπαντρες πού

ρωτήθηκαν, 52 είχαν δηλώσει ὅτι βγαίνουν. Ἀπὸ αὐτὲς, 44 ἔπαιρναν ἄδεια ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους καὶ 8 ὄχι. Οἱ πρώτες συμπλήρωσαν ὅτι συνήθως ἐλέγχονταν οἱ παρές τους ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ ὅτι τοὺς ἐπέβαλλαν δρισμένα χρονικά ὄρια. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐνισχύουν τὴ θέση πὸς προαναφέραμε, ὅτι δηλαδή οἱ δεσμοὶ στὴν οικογένεια εἶναι σφικτοί.

Κι ὁμως 54% ὄλου τοῦ δείγματος (ἀπὸ αὐτὲς μόνο 2 παντρεμένες) απάντησαν ὅτι αἰσθάνονται πιὸ ἐλεύθερες μετὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὸ ἐργοστάσιο. 38% (ἀπὸ αὐτὲς 19 παντρεμένες) δὲν αἰσθάνονταν πιὸ ἐλεύθερες καὶ 8 δὲν απάντησαν. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ μεγάλὴ πλειοψηφία τῶν παντρεμένων γυναικῶν στὴν πρώτη ὁμάδα προέρχεται ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ προκαθορισμένον ρόλο τῆς παντρεμένης γυναικας. Τὸ γεγονός τῆς καθημερινῆς τῆς ἐξόδου ἀπὸ τὸ σπίτι εἶναι σαφὲς ὅτι ἔχει μόνο τὴν ἔννοια τῆς οικονομικῆς σφεισφορᾶς, ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτρεπτό οὔτε κἀν νοητὸ νὰ ἀλλοιώσει τὰ ἔθῃ τῆς ἑλληνικῆς οικογένειας, καὶ ὅτι ἀντιμετωπίζεται σὰν κάτι ἀναγκαῖο, ἀλλὰ προσωρινό.

Συνολικά 70 γυναῖκες απάντησαν ὅτι ἔκαναν καινούργιες γνωριμίες μετὰ τὴν εἰσοδὸ τους στὸ ἐργοστάσιο καὶ 30 απάντησαν ἀρνητικὰ (ἀπὸ αὐτὲς 15 παντρεμένες—ὅπως θίξαμε στὴν προηγούμενη παράγραφο). Σὲ 52 ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τῆς πρώτης ὁμάδας πρόκειται γιὰ φίλες μὲ ἄλλους εργαζόμενους στὸ ἴδιο ἐργοστάσιο, καὶ 18 είχαν γνωριστεῖ καὶ μὲ ἄλλα ἄτομα ἐκτὸς ἐργοστασίου.

Οἱ ἀνύπαντρες ρωτήθηκαν ἂν είχαν κάποιο δεσμό μὲ ἄντρα. Ἀπὸ τὶς 58, 40 απάντησαν «όχι» καὶ 18 «ναί». Σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση οἱ κοπέλλες ἔδειχναν κάποια ἀντίδραση, ἡ ποῖα κορυφωνόταν στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐρώτηση: «Πιστεύετε ὅτι εἶναι σωστὸ γιὰ μιὰ κοπέλλα νὰ ἔχει δλοκληρωμένες σχέσεις πρὶν τὸ γάμο;». Ἡ ἐρώτηση αὐτὴ τέθηκε σὲ ὅλες, καὶ στὶς παντρεμένες. 66% απάντησαν ὄχι, 29% ναί (ἀπὸ αὐτὲς 4 παντρεμένες) καὶ 5 δὲν είχαν γνώμη. Κι ὁμως ἀπὸ διάφορες συζητήσεις μέσα στὸ ἐργοστάσιο ἀκουγόταν ὅτι πολλὲς κοπέλλες πού είχαν ἀπαντήσει ἀρνητικὰ είχαν σεξουαλικὲς σχέσεις, ἀλλὰ δισταζαν, δὲν ἠθελαν, ἢ φοβόντουσαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν.

Δόθηκαν διάφορες ἐξηγήσεις γιὰ τὴν ἀρνηση τῶν προγαμιαίων σεξουαλικῶν σχέσεων. Οἱ συνηθέστερες: «δὲν εἶναι σωστὸ», «εἶναι ἄμωρτα». Ἀρραβωνιασμένα κορίτσια ἔλεγαν ὅτι φοβόντουσαν μήπως τελικὰ ὁ γάμος δὲν γίνει. Οἱ πιὸ νέες ἔδιναν συνήθως τὴν ἀπάντηση: «Γιὰ νὰ χαρίσω τὸ πολυτιμότερο δῶρο, τὴν ἀγνότητα, στὸν ἄντρα μου τὴν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου». Μερικὲς εἶπαν τὶς δὲν τὸ θεωροῦν ἀπαράητο καὶ ἄλλες εἶπαν ὅτι κάτι τέτοιο δὲν θὰ τὸ ἔκαναν ποτὲ στοὺς γονεῖς τους.

Βλέπουμε ὅτι σχεδὸν ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαντήσεις βγαίνει καθαρὰ ὁ φόβος γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες. Μερικὲς κοπέλλες καὶ μεγαλύτερες παντρεμένες ἔλεγαν: «Πρέπει νὰ συγκρατεῖται ἡ κοπέλλα».

Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀπαντήσεις δόθηκαν μὲ ἕνα φυσικὸ τρόπο καὶ σὰν οἱ κοπέλλες νὰ ἐνοιωθῶν ὅτι ἡ ἀπάντησή τους εἶναι αὐτονόητη. Αὐτὸ προέβγαι σαφῶς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς ἀνιότη-
τας καὶ τῆς θρησκείας, μὲ τὶς ὁποῖες ἔχουν γαλου-
χηθεῖ αὐτοθρήα. Ἀντίθετα, ἐξηγήσεις ὅπως «ὡς
διαλυθεῖ ὁ δεσμός» ἢ «δὲν εἶναι σωστὸν» εἰδειχ-
αν τὸ δίλημμα ἀνάμεσα στὴν ἐπιθυμία ἀπὸ τὴ μιά πλευ-
ρά, καὶ τὴν κοινωνικὴ πίεση ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σ' αὐτὸ
τὸ σημεῖο θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν
ἐπιρροή τῆς ἐκκλησίας. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ στοι-
χεῖα μας, ἀπάντησαν ὅλες ἐκτὸς ἀπὸ μίαν εἰς πιστεύουν
στὸ Θεὸ καὶ προσεύχονται, 75% κάθε μέρα, 21% δταν
ἔχουν κάποιο πρόβλημα καὶ 3 πὶὸ σπάνια. Ἀκόμα
εἶπαν (17%) ὅτι πηγαίνουν κάθε βδομάδα στὴν ἐκ-
κλησία, 4 πὶὸ συχνά, 21% μίαν φορά τὸ μήνα, 53%
στὶς γιορτές καὶ 5% ποτὲ (ἀπὸ αὐτὲς 4 ἐπειδὴ δὲν
εἶχαν καιρὸ καὶ μ'α ἀπὸ πεποίθηση). Ἐπίσης ἀπὸ
τὰ 53% ποὺ πῆγαιαν σπάνια, οἱ περισσότερες εἶπαν
ὅτι κουράζονται πολὺ τὴ βδομάδα καὶ τὴν Κυριακὴ
ἤθελαν νὰ κοιμηθοῦν, ἢ ὅτι δὲν προλάβαιναν. Μπο-
ροῦμε λοιπὸν νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀποτε-
λέσματα, ὅτι ἡ θρησκεία ἐπιδρᾷ σημαντικὰ στὴ νοο-
τροπία αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Καί, ὅπως ἀναφέραμε
στὸ κεφάλαιο I. A3, οἱ προγαμιαῖες σχέσεις ἀπαγο-
ρευοῦνται αὐτοθρήα, ἰδίως γιὰ τὴ γυναίκα ποὺ ἀντιμε-
τωπίζεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία σὰν ἡ ἐνσάρκωση τῆς
ἀμαρτίας.

Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀκόλουθη φράση μιᾶς
ἀρραβωνιασμένης κοπέλλας, ἀπὸ τὶς 29 ποὺ ἀπάντη-
σαν καταφατικὰ καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση: «Ἐγὼ
δὲν τὸ βρῖσκω σωστὸ ἀλλὰ μοῦ τὸ ἐπιβάλλουν!».
Φαίνεται πὸς ἡ νοοτροπία ποὺ προαναφέραμε, ὅτι
δηλαδὴ ἡ εὐχαριστήση ἀπὸ τὴ σεξουαλικὴ πράξη
εἶναι μόνον γιὰ τὸν ἄντρα, εἶναι ριζωμένη πολὺ βα-
θιά. Κι ὅμως στὶς ὑπόλοιπες 28 καταφατικὰς ἀπαν-
τήσεις ὑπῆρχαν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἶναι ὁμορφο
ἅμα ἀγαπιόνται οἱ δύο», «Πρέπει, γιὰ νὰ γνωρίζον-
ται καλύτερα», «Ναί, δταν σίγουρα θὰ παντρευτοῦν»,
καὶ σὲ τέσσερες περιπτώσεις: «Ναί, εἶναι φυσικὸ,
γιὰτὶ ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα ἔχουν τὶς ἴδιες σεξουα-
λικὰς ὁρμὲς!».

Στὴν ἐρώτηση αὐτὴ δὲν διαπιστώθηκε νὰ βραβεῖ
ὁ παράγοντας μύθοση σημαντικὸ ρόλο. Καὶ μπο-
ροῦμε νὰ κόνουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ επαγγελματικὴ
ἀπασχόληση μέσα στὸ ἐργαστάσιο μόνον ἀμυδρὰ θὰ
μποροῦσε νὰ ἐπιρραεῖ τὴ νοοτροπία τῶν κορι-
τσιῶν πᾶνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, καὶ γιὰτὶ ἡ παραδοσιακὴ
τάξη πραγμάτων διατηρεῖται μέσα σ' αὐτὸ, καὶ γιὰτὶ
οἱ παλιοὶ θεομοὶ καὶ τὰ ἦθη εἶναι πολὺ πὶὸ ἰσχυρὰ
ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐρεθίσματα πρὸς τὴν ἀντιθέτη κατεύ-
θυνση. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα στὸ ὅτι πολλὰς
κοπέλλες ποὺ εἶχαν δεσμοὺς δὲν ἠέλησαν, φοβήθη-
θηκαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν. Στὸ θέμα σὲξ θὰ ἐπανέλ-
θουμε στὸ κεφάλαιο χειραφέτηση καὶ στὸ τελειω-
τικὸ συμπέρασμα. Μποροῦμε ὁμως ἤδη νὰ ὑποθέ-

σομε ὅτι αὐτὸς ὁ δισμός, ἡ ἐπιθυμία γιὰ ὁμαλὴ
σεξουαλικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴ μιά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ
ἀπαγόρευση μαζί μὲ τὸ φόβο μπροστὰ στὶς συνέπει-
ες, ἡ ἐνσυνείδητη ἀμαρτία καὶ τὸ ἀναγκαστικὸ
ψέμα, τὸ κρύψιμο καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τους τὸν ἑαυτὸ,
μόνον ζημιὰ μποροῦν νὰ προκαλέσουν στὴν ψυχο-
σύνθεση τῶν νεαρῶν κοριτσιῶν. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώ-
νεται ἡ θέση ποὺ εἶχαμε ἀναφέρει, ὅτι οἱ μητέρες,
παρ' ὅλο ποὺ οἱ ἴδιες ἔχουν ὑποφέρει κάτω ἀπὸ τὸν
κοινωνικὸ καταναγκασμὸ, ἐξακολουθοῦν νὰ μεταδί-
δουν τὶς ἴδιες ἀρχὲς στὶς κόρες τους. Τοὺς λόγους
θὰ τοὺς δοῦμε καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὶς ἴδιες, ὅταν
μας μιλήσουν γιὰ τὸ πὸς σκέπτονται νὰ ἀναθρέψουν
τὰ παιδιὰ τους.

Μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη ὑποδέχτηκαν νέες καὶ μεγα-
λύτερες τὴν ἐρώτηση περὶ ἀντισυλληπτικῶν. Ἀπὸ
59 συνολικὰ γυναῖκες (24 παντρεμένες καὶ 25 ἀνύ-
παντρες ποὺ οἱ ἴδιες ἔχουν ὑποφέρει κάτῶ ἀπὸ τὸν
ἐδωσαν καμιά ἀπάντηση, 18 εἶπαν ὅτι «προσέχει ὁ
ἄντρας», χωρὶς νὰ δεῖξουν προθυμία νὰ προσδιο-
ρίσουν τὴν ἀντισυλληπτικὴ μέθοδο, καὶ 22 εἶπαν
ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦν καμιά.

62% ἀπὸ τὶς ἀρραβωνιασμένες καὶ παντρεμένες
εἶχαν γνωρίσει τὸν ἄντρα ἢ μονηστῆρα τους ἀπὸ συν-
οικεῖσιο (5 ἀρραβωνιασμένες καὶ 21 παντρεμένες).
Ἀπὸ τὰ 38% ποὺ γνωρίστηκαν μόνες μὲ τοὺς συν-
τρόφους τῆς ζωῆς τους, ἦσαν 13 ἀρραβωνιασμένες
καὶ τρεῖς παντρεμένες. Βλέπουμε ὅτι τὸ ἔθιμο ἢ ὁ
θεσμοὶς ἂν ὀθλοῦμε τοῦ συνοικεσίου, μὲ τὸν καιρὸ,
χάνει τὴ δύναμή του.

Στοὺς τρεῖς γάμους ἀπὸ ἔρωτα ὑπῆρχε καὶ μίαν
ἀπαγωγή. Οἱ γονεῖς τῆς νύφης δὲν ἤθελαν νὰ τὴν
παντρεύουν γιὰτὶ—κατὰ τὰ πατροπαράδοτα—δὲν
εἶχαν ἀκόμα «ἀποκατασταθεῖ» οἱ μεγαλύτερες ἀ-
δερφές.

Οἱ νεώτερες κοπέλλες εἶχαν γνωρίσει τοὺς ἀρρα-
βωνιαστικούς τους εἴτε στὸ ἐργαστάσιο (6 περιπτώ-
σεις), εἴτε σὲ πάρτυ. Ἀκόμα πολλὰς ἐλεύθερες κο-
πέλλες εἶχαν ἀναπτύξει δεσμὸ μὲ κάποιο νεαρὸ
ποὺ γνόρισαν στὴν Πειραικὴ.

50% ὄλων τῶν συζύγων ἢ ἀρραβωνιασμένων
ἦσαν ἐργάτες, 5% ἄρτορες, 30% ἐλεύθεροὶ επαγγελ-
ματίες, 5% συναξιοῦχοι καὶ 10% ὑπάλληλοι, 21%
εἶχαν τελειώσει κάποια ἐπαγγελματικὴ σχολή, 1
τὸ γυμνάσιο, 64% εἶχαν τελειώσει ἢ ἐπισκεφεῖ τὸ
δημοτικὸ καὶ 10% ἦσαν ἀναλφάβητοι.

Οἱ παντρεμένες γυναῖκες ρωτήθηκαν ἂν ὁ ἄντρας
τους τὶς βοηθεῖ στὸ νοικοκυριό. Ἡ ἴδια ἐρώτηση
τέθηκε καὶ σ' ὅλες τὶς ἀνύπαντρες κοπέλλες μὲ τὴ
μορφή: «Θὰ θέλατε νὰ σᾶς βοηθεῖ ὁ ἄντρας σας στὸ
νοικοκυριό;» Ἐδῶ ἀπάντησαν 36% ναί, 56% ὄχι καὶ
8% ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη, δηλαδὴ ἂν ἡ γυναίκα εἶναι
ἐγκνος, ἀρρωστη, κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ 56% πρέπει νὰ
ἐρευνήσουμε ἀκριβέστερα τὸ 36% τῶν ναί. Γιὰτὶ
σχεδὸν ὅλες (ἐδῶ συμπεριλαμβάνονται ἀνεξίτηρα
καὶ οἱ 10 παντρεμένες ποὺ ἐδωσαν καταφατικὴ ἀπάν-

τηση), είτε συμπλήρωσαν μόνες τους, είτε το έννουσαν πάλι ατόνοτητα και το εξέγησαν στη μικρή συζήτηση που ακολουθούσε, ότι άντρας μπορεί να βοηθάει στο νοικοκυριό, σε μερικές δουλειές, π.χ. να ψωνίζει, να κάνει μικρές επισκευές στο σπίτι, κτλ. "Όμως οι «θηλυκές» δουλειές, όπως το μαγείρεμα, πλυσίμο, κτλ., είναι αστηρά διαχωρισμένες από τον κόσμο του άντρα (βλέπε κεφ. ΙΑ 3).

Τα αποτελέσματα αυτής της έρωτησης είναι η εξέγηση για το ότι οι περισσότερες γυναίκες είχαν πεί ότι η δουλειά τις κουράζει υπερβολικά (βλέπε κεφ. ΙΒ4, διπλή επιβάρυνση). Γιατί αυτές οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες εκτός από το δχάωρο στο εργοστάσιο να κάνουν και όλο το νοικοκυριό με ελάχιστη βοήθεια από τη μεριά του συζύγου. Και αν λάβουμε υπ' όψη ότι από τις 24 παντρεμένες, 6 είχαν μόνο ψυγείο, 4 ψυγείο και ηλεκτρική κουζίνα, 5 ψυγείο, κουζίνα και πλυντήριο και 9 δεν είχαν καμιά ηλεκτρική συσκευή, βοήθεια στο νοικοκυριό τους, είναι φυσικό η μεγαλύτερη τους επιθυμία να είναι να μπορούν να ξεκουραστούν. Αυτό το θέμα της τεράστιας επιβάρυνσης είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τα δύο άμεσα επόμενα κεφάλαια. Σαν τελευταία προβληματική αυτού του κεφαλαίου θα θέλαμε να αναφέρουμε τις προοπτικές των γυναικών για την ανατροφή των παιδιών τους. Η έρωτηση αυτή τέθηκε εκτός από τις παντρεμένες και στις ελεύθερες, γενικά.

Η έρωτηση ήταν: «Θα θέλατε να ανατρέψετε τα παιδιά σας όπως οι γονείς σας εσάς;»

Έδω απάντησαν 14% ναί και 86% όχι. Από τις 86, οι 36 στη διευκρινιστική έρωτηση: «Με ποιό τρόπο;» είπαν ότι έννοουσαν οικονομικά καλύτερα και 50 ότι θα ήθελαν να μεγαλώσουν τα παιδιά τους με καλύτερα οικονομικά μέσα και με μεγαλύτερη ελευθερία.

Για τις διακρίσεις μεταξύ αγοριών και κοριτσιών θα μιλήσουμε στο κεφάλαιο για το πρόβλημα της χειραφέτησής τους.

Έδω βλέπουμε όμως την επιθυμία των γονιών για ένα καλύτερο μέλλον των παιδιών τους. Και η συνηθέστερη φράση που συνοδεύει την απάντησή τους ήταν η εύχη: «Να μη γίνουν και αυτά εργατές!»

4. Προβλήματα που προξενεί ή δουλειά και συνδικαλισμός

Για τη σωστή επεξεργασία του θέματος αυτού, πρέπει να λάβουμε υπ' όψη τις πολιτικές συνθήκες την εποχή που έγινε η έρευνα. Και ξέρουμε ότι έπι δικτατορίας δεν υπήρχε στην Ελλάδα ελεύθερος συνδικαλισμός. Τα σωματεία είχαν διορισμένες διοικήσεις που χτυπούσαν ανέλεπτα όσους εργαζόμενους ήθελαν να αγωνιστούν για τα αλητήματά τους. Έτσι εξηγείται το ότι στην τελευταία έρωτηση του

έρωτηματολογίου: «Τί θα θέλατε να συμπληρώσετε σχετικά με τα προβλήματα της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα;» απάντησε μόνο το 34% από τις γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα. Στα δύο επόμενα κεφάλαια θα προσπαθήσουμε να έρευνήσουμε ποιοί άλλοι παράγοντες προκαλούν αυτή την έλλειψη ένδιαφέροντος: έδω θα παραθέσουμε άλλα τις απόψεις των εργατριών που απάντησαν. Έτσι δόθηκε συχνά ή απάντηση: «Η γυναίκα δεν πρέπει να εργάζεται, ο χώρος δουλειάς της είναι το σπίτι και το νοικοκυριό», ή «Η δουλειά στο εργοστάσιο είναι πολύ σκληρή για τη γυναίκα», «Η δουλειά φέρνει διαφωνίες και προστριβές», και: «Η γυναίκα δεν πρέπει να δουλεύει γιατί γίνεται ανεξάρτητη»(!). Αντίθετα μερικά από τα νεαρά κορίτσια είπαν: «Είναι καλό να δουλεύει ή γυναίκα και να γίνεται κάπως ανεξάρτητη». Οι παντρεμένες τόνιζαν τη μεγάλη τους κόυραση και το πρόβλημα των παιδιών. Μία είπε ότι θα έπρεπε να μειωθεί το ώράριο εργασίας των γυναικών.

Το έρωτηματολόγιο περιείχε έρωτήσεις γύρω από συνδικαλισμό, και συγκεκριμένα την έρωτηση, αν τα προβλήματα που τους παρουσιάζονται μέσα στο εργοστάσιο τα λύνουν μόνες ή μέσω μιάς οργανώσης ή συνδικάτου. Από τις πρώτες συνεντεύξεις φάνηκε ότι ή έρωτηση αυτή δεν είχε νόημα, γιατί στο εργοστάσιο δεν υπήρχε καμιά δυνατοότητα δικαδικού διεκδικητικού άγωνα για την επίλυση των προβλημάτων. Μία εργάτρια δήλωσε ότι ήταν οργανωμένη σε συνδικάτο, 20 δεν έδωσαν καμιά απάντηση και οι υπόλοιπες είπαν ότι συνήθως μόνες τους έλυναν τα προβλήματα που τους παρουσιάζονταν στη δουλειά. Στα σοβαρά θέματα ζητούσαν τη βοήθεια και τη μεσολάβηση της κοινωνικής λειτουργού ή πήγαιναν οι ίδιες στο διευθυντή.

Όπως αναφέραμε ήδη στο κεφάλαιο ΙΙ Α4, ο μισθός των εργατριών κυμαίνονταν από 3.500 - 4.000 δρχ. 50% των εργατριών είπαν ότι τα χρήματα δεν τους έφταναν (ανάμεσα τους 15 παντρεμένες), 27% είπαν «έτσι κι έτσι» (9 παντρεμένες) και 23 εργάτριες δήλωσαν ότι ο μισθός του εργοστασίου ήταν άρκετος (σ' αυτή την κατηγορία όλες άνυπηρετες). Όπως φάνηκε ήδη από τα στοιχεία του κεφαλαίου ΙΙ Β2, σχεδόν όλα τα ελεύθερα κορίτσια δούλευαν για να μαζέψουν την προίκα τους. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι πολλά από αυτά ήταν ευχαριστημένα από το μισθό τους, γιατί είναι φανερό ότι δεν λάβαιναν μέρος στα καθημερινά έξοδα και δεν ήξεραν ποιές είναι οι απαραίτητες οικονομικές ανάγκες μιάς οικογένειας. Αντίθετα οι παντρεμένες, που βοηθούσαν με το μισθό τους, τόνιζαν τις τεράστιες οικονομικές τους δυσκολίες (πράγμα που ήταν ή βασική αίτια για την παρουσία τους στο εργοστάσιο και την καθημερινή τους ταλαιπωρία—όπως έλεγαν οι ίδιες).

Αλλά ήταν τα στοιχεία που μπόρεσα να συγκεντρώσω από τις ίδιες τις γυναίκες σχετικά με τα προ-

βλήματα ποῦ ἀντιμετώπιζαν μὲ ἀφορμὴ τῆ δουλειᾶ. Ὅμως τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Στὸ εἰσαγωγικὰ κεφάλαιο τοῦ δευτέρου μέρους εἶχα ἀναφερθεῖ στὴ μεταχείριση τῶν ἐργατριῶν, σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τῆς προσωπικῆς παρατήρησης. Καί, σὲ ἰδιαίτερες συνομιλίες, μερικές ἐργάτριες ποῦ εἶχαν ἐκφράσει μεγάλα παράπονα καὶ θυμὸ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ποῖο τοὺς φέρονταν οἱ ἀνώτεροι. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε, στὸ σημεῖο αὐτὸ, νὰ κάνουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι δὲν ἦσαν μόνο οἱ πολιτικές συνθήκες καὶ ὁ κρατικὸς ἐλεγχὸς τοῦ συνδικαλισμοῦ ποῦ φόβιζε τὶς ἐργάτριες. Πιστεύω ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ἀν λάβουμε ἐπίσης ὑπ' ὄψη ὅτι, ὅπως προαναφέρθηκε στὸ κεφάλαιο γύρω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς δουλειᾶς καὶ τὶς πρῶτες δυσκολίες, παρ' ὅλες τὶς ἐνοχλήσεις ποῦ εἶχαν ἀναφερθεῖ (θόρυβος, νυχτερινὴ βάρδια, κτλ.), 69 ἀπὸ τὶς 100 ἐργάτριες εἶχαν δηλώσει ὅτι ἡ δουλειὰ τὶς ἱκανοποιεῖ. Ἐδῶ βρίσκεται ἴσως καὶ κάποια ἀδυναμία, ἀπουχία ἴσως αὐτῆς τῆς ἔρευνας, τὸ ὅτι δὲν μπόρεσε δηλαδὴ νὰ ἐπικυρώσει τὰ προαναφερθέντα στοιχεία μὲ μαρτυρίες τῶν ἰδίων τῶν ἐργατριῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως πιστεύω ὅτι στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας καὶ τῆς περιορισμένης παραμονῆς τῆς συνεντεύκτης μέσα στὸ ἐργοστάσιο καὶ τὸ περιβάλλον τῶν γυναικῶν, ἀντικειμενικὰ δὲν δινόταν ἡ εὐκαιρία γιὰ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη ἀπὸ μέρους τους καὶ γιὰ ἐκμυστηρεύσεις ποῦ θὰ ἐβασίζαν ἴσως σὲ κίνδυνο τὴν καθημερινὴ τους σιγουριά. Τὸ ἴδιο φαινόμενο εἶχε ἄλλωστε παρουσιαστεῖ καὶ στὶς ἐρωτήσεις γύρω ἀπὸ δεσμοὺς καὶ σεξουαλικές σχέσεις, ὅπου ὑπερίσχυε, ἐκτός ἀπὸ τὸ φόβο γιὰ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες (ἐδῶ φόβος προστάει στὸ κράτος γενικὰ μὲ ἀπειλὴ τῆς ἀπόλυσης), καὶ ἡ ντροπὴ γιὰ τὴ διάπραξη μιᾶς ἀπαγορευμένης πράξης. Πιστεύω ὅτι τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὰ γενικὰ μᾶς συμπεράσματα. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ ἐξετάσουμε τὴν πολιτικὴ συνείδηση τῶν γυναικῶν (θέμα ποῦ θὰ συνδεθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ διάθεσή τους γιὰ συνδικαλιστικούς ἀγῶνες καὶ ποῦ θὰ μᾶς φωτίσει ἴσως περισσότερο σ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ) καὶ τὸ ἐπίσης ἄμεσα σχετικὸ θέμα τῆς καθημερινῆς τους ἐνημέρωσης.

5. Ἐνδιαφέροντα καὶ πολιτικὴ

Ἡ ἐρώτηση ἦταν: «Σὰν γυναίκα πιστεύετε ὅτι μπορεῖτε νὰ παίξετε ἕνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;» Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες, στὴν ἐρώτηση αὐτὴ θὰ περίμενε κανεὶς σὰν ἀντίδραση δείγματα φόβου καὶ κάποιο δισταγμὸ γιὰ ὑπεκφυγὴ. Κι ὅμως, μετὰ τὴν ἐρώτηση, οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔδειχναν μὲ κάποια ἀμηχανία μαζί μὲ ἀπορία: «Ἐγώ, μὰ πῶς, ἐγὼ εἶμαι γυναίκα!»... Τὰ ἀποτελέσματα ἐδῶ ἦσαν: 56% «ὄχι», 29% «ναί» καὶ 15% «δὲν ξέρω». Ἀς τὰ ἀναλύσουμε:

Ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες ἀθόρμητα ἔδιναν τὴν ἀπάντηση «ὄχι» ἢ «δὲν ξέρω». Ἀπὸ μιὰ μικρὴ συζήτηση ποῦ ἀκολουθοῦσε τῆς διευκρινιστικῆς μου ἐρώτησης κατάλαβα ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ρόλο στὰ πολιτικά» καταλάβαιναν τὸ «δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι», δηλαδὴ τὸ νὰ γίνουν πολιτικοί. Μερικὲς μόνες τους ἔλεγαν ὅτι δὲν καταλαβαίνουν τὴν ἐρώτηση. Ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητο νὰ δίνεται μιὰ ἐξήγηση, δηλαδὴ ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ «ρόλο στὰ πολιτικά» δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταλαβαίνουν μόνο τὸν ἐνεργητικὸ, ὅπως ἔκαναν, ἀλλὰ καὶ κάθε συμμετοχὴ τους στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅπως τὸ νὰ ἐκφράσουν ὑπεύθυνα μὴ γνώμη, καὶ κυρίως μὲ τὴν ψήφο τους στὶς ἐκλογές.

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξήγηση αὐτὴ ἰσχύει τὸ ἀποτέλεσμα: 29 «ναί» (σὲ 10 περιπτώσεις ἀπὸ αὐτὲς ἡ ἀπάντηση εἶχε δοθεῖ χωρὶς διευκρίνηση). Στὴ συνέχεια, τέθηκε ἡ ἐρώτηση: «Ἄν ναί, μὲ ποῖο τρόπο;» καὶ «Ἄν ὄχι, γιατί;» Στὶς 10 ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τοῦ «ναί», ποῦ ὅπως εἶπαμε εἶχαν ἄμέσως δώσει τὴν ἀπάντησή τους, ἀκολουθοῦσε ἡ συμπλήρωση: «Ὅταν μὲ χρειαστεῖ ἡ πατρίδα θὰ κάνω τὸ πᾶν», «Γιὰ τὴν Ἑλλάδα θὰ τὰ ἔδωκα ὅλα» καὶ κυρίως: «Ἄν γίνει πόλεμος θὰ θυσιασθῶ». Οἱ 56 ποῦ εἶτε ἄμέσως εἶτε μετὰ τῆς διευκρίνησης εἶχαν ἀπαντήσει «ὄχι» πρόσθεταν ἐξηγήσεις, ὅπως: «Εἶμαι γυναίκα!» (αὐτόνοητο ὅτι ἀποκλείει τὴν συμμετοχὴ στὰ κοινά), «Δὲν ἔχω δύναμη», «Ἡ πολιτικὴ εἶναι γιὰ τοὺς ἄντρες», καὶ ἄλλα παρόμοια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διήγηση μιᾶς γυναικας, ἡλικίας 50 περίπου ἐτῶν, ποῦ θυμόταν πῶς στὸ δημοτικὸ σχολεῖο ὁ δάσκαλος τοῦς ἔλεγε: «Παιδιά, ἀν θέλετε νὰ ζήσετε ἡσυχία στὴ ζωὴ σας, νὰ μὴν ἀνακατευόμαστε μὲ τὰ πολιτικά!». Πολλὲς γυναῖκες εἶπαν ὅτι ἡ πολιτικὴ δὲν τὶς ἐνδιαφέρει καθόλου. Χαρακτηριστικά: «Καὶ ποῦ ψηφίζω τὸ κάνω μόνο ἐπειδὴ εἶναι υποχρεωτικό...» Στὴν ἐρώτηση: «Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτό σας;», 39% ἀπάντησαν ὅτι δὲν τὸ εἶχαν σκεφθεῖ, 22% «στὴ μέση» (ἀνάμεσα σ' αὐτὲς 7 ἀπὸ τὶς ὑπαλλήλους τῶν γραφείων), 25% «στὸ σύνολο» (5 ἐργαζόμενες στὰ γραφεῖα) καὶ 14% εἶπαν «στὴν ἐργατικὴ τάξη».

Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν δύο ἐρωτήσεων δὲν ἀρῶνουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὴ χαλάρη πολιτικῆς συνείδησης τῶν ἐργατριῶν ποῦ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο. Ἀς μὴ ἐπιτραπεῖ μάλιιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ περιθώρια τῆς ἀντικειμενικότητας, ποῦ ἐπιβάλλει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, καὶ νὰ χρησιμοποιηθῇ μὴ ἐκφραση ποῦ περιεχει «ἀξιολόγηση», δηλαδὴ νὰ ἰσχυρισθῶν ὅτι ἡ πολιτικὴ συνείδηση τῶν ἐργατριῶν —στὸ μέτρο ποῦ μπορούμε μὲ βάση τὸ δείγμα τῶν 100 γυναικῶν νὰ βγάλουμε γενικὰ συμπεράσματα— βρίσκεται σὲ ἀπογοητευτικὴ κατάσταση. Βέβαια γιὰ νὰ δεχθῶμε τὸν ἰσχυρισμὸ ἐν-ὄψ. προϋπόθεση εἶναι νὰ δεχθῶμετε ὅτι ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν μιᾶς χώρας στὰ κοινὰ πρέπει νὰ εἶναι στόχος

κάθε πραγματικής δημοκρατίας, και ότι αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόοδο της χώρας και την εξέλιξη και χειραφέτηση των άτόμων.

Και όσον αφορά τους παράγοντες, που είναι υπεύθυνοι για τον χαμηλό αυτό βαθμό ανάπτυξης της πολιτικής συνείδησης των Έλληνίδων εργατριών, θα ήθελα να διατυπώσω—και να αιτιολογήσω άμεσα μετά—τη θέση, ότι το δικτατορικό καθεστώς δεν είναι ο μόνος, ίσως ούτε καν ο καθοριστικός παράγον. Έκτος από τις 15 άποχές στην πρώτη έρώτηση (που ένδεχόμενα θά μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν έμμεσες ύπεκφυγές, όπου ο φόβος του καθεστώτος θά ήταν ο υπεύθυνος παράγων), ή πλειοψηφία των γυναικών άπάντησε ξεκάθαρα. Είδαμε ότι όσες άπάντησαν άμεσα καταφατικά (έκτος από δύο, που άπλά είχαν πεί ότι θέλουν να συμμετέχουν και να λένε τη γνώμη τους), είχαν στο μυαλό τους την «έλληνοχριστιανική» έθνικιστική άποψη, όπως τη μαθαίνουμε στα σχολεία, και καμιά συνειδητή έννοια συμμετοχής του πολίτη στα κοινά. Όσες δε άπάντησαν άρνητικά, φάνηκε ότι είχαν βαθιά ριζωμένη την παραδοσιακή άποψη, «ή γυναίκα για το σπίτι» και μακριά από κάθε κοινωνικοπολιτική ζωή.

Το πρόβλημα λοιπόν της διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης των γυναικών δεν μπορεί να εξετασθεί μόνο με ένα «στενό» και «στιγματικό» κριτήριο, όπως το καθεστώς της έπταετίας, αλλά είναι στενά συνδεδεμένο με την κοινωνικοοικονομική δομή της νεώτερης Ελλάδας και την άνάλογη ένταξη της γυναίκας μέσα σ' αυτήν. Η θέση αυτή θά συζητηθεί διεξοδικά στο άμεσα επόμενο κεφάλαιο που διαπραγματεύεται το πρόβλημα της γυναικείας χειραφέτησης.

Παρόμοιο με τη στάση τους άπέναντι στα πολιτικά ήταν και το ένδιαφέρον τους για την καθημερινή πληροφορόρηση. Σε έρώτηση τί ένδιαφέροντα έχουν, 48% είχαν ήδη άπάντησει ότι δεν έχουν κανένα ένδιαφέρον (ανάμεσα τους 20 παντρεμένες, όπου είναι φανερό ότι ή διπλή επιβάρυνση δουλειά-οικοκυριό δεν τους άφηνε χρόνο για καμιά άλλη άπασχόληση), 18% είχαν δηλώσει κέντημα, 22% έκδρομές, ποδήλατο, κολύμπι, 6% χορό και μουσική, 4% συλλογή γραμματοσήμων και 2(!) τηλεόραση και διάβασμα. Έτσι στη σχετική έρώτηση 53% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν έφημερίδες. Από αυτές 6 γυναίκες δεν ήξεραν άνάγνωση και από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες συμπλήρωσαν ότι δεν προλάβαν, δεν είχαν καιρό να άσχοληθούν με την έφημερίδα. Από τις 47 που διάβαζαν έφημερίδα, δύο από τις ύπαλλήλους στα γραφεία δήλωσαν μία συγκεκριμένη έφημερίδα που παρακολουθούσαν καθημερινά, και μάλιστα τη Βραδυνή, και άφου άπαγορευτήκε αυτή, την Απογευματινή και αντίστοιχα τα Νέα. Οι περισσότερες είπαν ότι «ρίχνουν μία ματιά σε όποια βρεθεί στα χέρια τους». Και δεν κατορθώθηκε

να βγούν στοιχεία για συγκεκριμένες προτιμήσεις στα θέματα της έφημερίδας. Όσον άφορά τα περιοδικά, 30% δήλωσαν ότι δεν διαβάζουν, κι αυτό είτε πάλι γιατί δεν έβρισκαν καιρό, ή γιατί δεν μπορούσαν να ξοδέψουν χρήματα για να τα αγοράσουν. Από τα 70% που διάβαζαν περιοδικά, 17% (12 γυναίκες) δήλωσαν είδησεογραφικά περιοδικά, δηλαδή Ταχυδρόμο και Έπίκαιρα, 69% (48 γυναίκες) τυπικά γυναικεία περιοδικά (λιγότερο τη Γυναίκα και πολύ περισσότερο Φαντάζιο, Ντομινό, Βεντέτα, κτλ.), 6% (4) και τα δύο είδη, και τέλος 8% (6) διάβαζαν εκκλησιαστικά φυλλάδια και το περιοδικό που εξέδιδε ή «Παιρατική-Πατραϊκή».

Είδαμε σ' αυτό το κεφάλαιο ότι ή πολιτική κατάρτιση και πληροφορόρηση των γυναικών, και αντίστοιχα ή πολιτική τους συνείδηση, βρίσκονται σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με το μικρό ποσοστό προβληματισμού πάνω στα γενικότερα προβλήματα της έργαζόμενης γυναίκας, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, και με το βαθμό χειραφέτησής της, πρόβλημα που θά αναλύσουμε άμεσα.

6. Η συνείδηση της γυναικείας φύσης και το πρόβλημα της χειραφέτησης

Όλες οι γυναίκες ρωτήθηκαν πώς βλέπουν τον έαυτό τους άπέναντι στους άντρες. 53% άπάντησαν «κατώτερο» (17 παντρεμένες), 35% «ίσο» και μία (παντρεμένη) «άνώτερο». Η έρώτηση αυτή τέθηκε με την έννοια της γενικής τους άποψης πάνω σ' αυτό το θέμα. Οι περισσότερες από τις 53, που έφροθον τις γυναίκες κατώτερες από τους άντρες, πρόσθεταν: «Ό άντρας είναι άντρας», ή «Ό άντρας είναι ήδυναιτότερος», αλλά στην επόμενη έρώτηση, «Γιατί το πιστεύετε αυτό;» δεν ήταν σε θέση να δώσουν μία εξήγηση. Μπορούμε να συγκρίνουμε τις αντιδράσεις σ' αυτή την έρώτηση μ' αυτές που συνόδευαν την έρώτηση γύρω από τις σεξουαλικές σχέσεις. Κι έδώ μπορούμε να πούμε ότι ο αυτόνοπος τρόπος, που δόθηκαν αυτές οι άπαντήσεις, βασίζεται τόσο γερά στο περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης των γυναικών αυτών, σύμφωνα με τις παραδοσιακές άξίες, ώστε ποτέ δεν μόρεσαν να άναρωτηθούν μήπως τα πράγματα θά μπορούσαν να ήταν κάπως διαφορετικά. Η παραδοσιακή σχέση: άντρας άνώτερος-γυναίκα κατώτερη, φαίνεται ότι άποτελεί γι' αυτές μιá κοινωνική πραγματικότητα.

Το γεγονός αυτό, ότι ή πλειοψηφία των εργατριών πίστευε ότι οι γυναίκες είναι από τη φύση τους κατώτερες από τους άντρες, άποτελεί εξήγηση για την άπάντηση στην παρακάτω έρώτηση: «Αισθάνεστε τον έαυτό σας άδικημένο άπέναντι στους άντρες συναδέλφους σας;» Έδώ άπάντησαν 90% «όχι» και 10% «ναί!» Από τις 10 που είπαν ναί, οι 6 ήταν ύπάλληλοι στα γραφεία. Βλέπουμε λοιπόν ότι από

88 ἐργάτριες μόνο 4 εἶχαν κάποιο αἰσθημα ἀδικημένου ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Γιὰ τίς ἐπιστάτριες καὶ τὰ κορίτσια τοῦ κοντρούλ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ συναίσθημα εὐθύνης ποὺ τοὺς ἔδινε τὸ εἶδος τῆς δουλειᾶς τοὺς τοὺς πρόσθετε τὴ σιγουριά αὐτῆ. Ὁμοῦς ἡ πεποίθησις τῶν ἀπλῶν ἐργατριῶν ὅτι δὲν ἀδικοῦνται—μέσα σ' ἓνα ἐργοστάσιο ποὺ βασιζέται στὰ δικά τους γυναικεῖα χέρια—δταν ὁ μισθὸς τους εἶναι πολὺ πιὸ χαμηλὸς ἀπὸ αὐτὸν τῶν ἀντρῶν ἐργατῶν, μᾶς δείχνει ὅτι ὅπως στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν κοινωνία ἔχουν δεχθεῖ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ γεννήθηκαν τοὺς ἄντρες σὰν ἀρχηγοὺς, ἔτσι ἀποδέχονται καὶ τὴ θέση τους μέσα στὸ ἐργοστάσιο. Ὁ ἄντρας, προϊστάμενος - τμηματάρχης - διευθυντῆς ποὺ στὸ χῶρο δουλεῖται ἀντικαθιστᾷ τὸν πατέρα, σύζυγο, ἀδερφὸ ἢ γυναικα, ὑπὸ τίς διαταγὰς καὶ τὴ δικαιοδοσία του: αὐτὴ εἶναι ἡ «κανονικὴ» τάξη πραγμάτων. Καὶ τὸ πολὺ σοβαρότερον στοιχεῖο σὲ αὐτὲς τίς ἀπαντήσεις εἶναι ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν ἐργατριῶν ποὺ ἀπάντησαν ὅτι δὲν εἰσθάνονται ἀδικημένες ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐργαζόμενοι εἶναι κάτι λιγότερον ἀπὸ διπλὸ ἀπὸ τὸ ποσοστὸ αὐτῶν ποὺ ἔβλεπαν τίς γυναῖκες κατώτερες ἀπὸ τοὺς ἄντρες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ οἱ κοπέλλες, ποὺ πιστεύαν στὴν ἰσότητά των δύο φύλων, τελικὰ δεχόντουσαν κι αὐτὲς τίς ὑπάρχουσες σχέσεις, ὑποσυνειδήτα ἢ ὄχι. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐρώτησι, ἂν ἡ δουλειὰ εἶχε ἀλλάξῃ τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες, ἀπάντησαν 50% (ναί), καὶ πρόσθεσαν ὅτι ἡ δουλειὰ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ καλυτερέψουν τὴν οἰκονομικὴ κατάστασι τῆς οἰκογένειας, κι ἔτσι βελτίωναν τὴ θέση τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 11 ἦσαν παντρεμένες. Κι ὅμως σ' αὐτὲς ποὺ ἔβλεπαν τοὺς ἄντρες ἀνάτερος, συγκαταλέγονταν 17 ἀπὸ τίς 24 παντρεμένες. Εἶναι περίεργον, γιατί—ὅπως οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἴδιες δήλωσαν—ἐκτός ἀπὸ τὸ ὅτι αἰσθάνονταν τὴν ἀλλαγὴ τῆς θέσης τους ἀπέναντι στὸν ἄντρα πρὸς τὸ καλύτερον, ξέρουμε ὅτι μόνες τους ἔκαναν καὶ ὅλη τὴ δουλειὰ τοῦ σπιτοῦ καὶ εἶχαν ὅλη σχεδὸν τὴν εὐθύνη τῶν παιδιῶν. Μᾶλλον ὅμως ὁ χαρακτηρισμὸς «περίεργον» δὲν ταιριάζει. Ἀπλὰ, παρ' ὅλες τίς ἀλλαγὰς ποὺ ἐπέφερε ἡ δουλειὰ στὴν οἰκογένεια—ὅπως οἱ ἴδιες τόνιζαν—«ὁ ἄντρας ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἄντρας» καὶ ἡ διπλὴ κούρασι τῶν γυναικῶν ἦταν κάτι ἀπόλυτα φυσικὸ, ἐνῶ μιὰ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἄντρα στὸ νοικοκυριὸ φαινόταν ἀδιανόητη.

Διαφορετικὴ εἶναι ἡ κατανομή σύμφωνα με τὴν ἡλικία καὶ τὴν οἰκογενειακὴν κατάστασι αὐτῶν ποὺ ἔβλεπαν τὸν ἐαυτὸ τους ἴσο με τοὺς ἄντρες. Ἀπὸ τίς 35, τὰ 28% ἦσαν παντρεμένες καὶ μεγαλύτερης ἡλικίας καὶ τὰ 72% ἦσαν ἀνύπαντρα νέα κορίτσια. Αὐτὸ δείχνει μιὰ τάσι χειραφέτησις στὶς πιὸ νέες. Ὁμοῦς ἡ ἀντίφασις ποὺ ξεπηδαίει ἀπὸ τὸ ὑποσυνειδητὸ τους σχετικὰ με τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ὅπως εἶδαμε πρὶν, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ ὅλα

τὰ νέα κορίτσια, 36 ἔβλεπαν τίς γυναῖκες κατώτερες, 31 ἴσες, καὶ 9 δὲν ἔβλεπαν καμιά ἀπάντησι, μᾶς δέχονται ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς νέες ἡ τάσι αὐτὴ εἶναι ἀδύνατη καὶ ἡ παράδοσις καὶ ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ὑπερισχύουν. Ἡ μικρὴ συζήτησις με τίς κοπέλλες ποὺ πιστεύαν στὴν ἰσότητα, ἔδειξε ὅτι αὐτὰ τὰ κορίτσια αἰσθανόντουσαν ἔλλειψιν σιγουριάς. Ἀπὸ τὴ μιὰ θέλαν νὰ φέρονται σὰν ἰσότητες καὶ σὰν «ἴσες πρὸς ἴσους», ἀπὸ τὴν ἄλλη διαπίστωναν ὅτι αὐτὸ ἦταν πολὺ δύσκολον, λόγω τῶν κοινωνικῶν δομῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ «ἄντρας»—φίλος, ἀρραβωνιαστικὸς, σύζυγος ἢ πατέρας—εἶναι σαφῶς ἀνασταλτικὸν ρόλον στὶς ἀπελευθερωτικὰς τάσεις. Καὶ ἡ καταπίεσις αὐτῆς κάποιας ἀνεξαρτησίας τῶν κοριτσιῶν πετύχαινε τίς περισσότερες φορές, γιατί ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία—πῶσο μᾶλλον στὴ μικρὴ κοινότητά ποὺ ἀποτελεσε τὸ χῶρον τῆς ἔρευνας—θέλει τὴ γυναῖκα ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν ἄντρα καὶ τὴν προετοιμάζει γι' αὐτὸ τὸ ρόλον. Κι ἔτσι οἱ κοπέλλες ἤξεραν ὅτι μόνες τους δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα. Ἀκόμα κι ἂν τὸ ἤθελαν καὶ μπορούσαν νὰ συνειδητοποιήσουν τίς δυνάμεις τους καὶ νὰ βασιστοῦν σ' αὐτὰς, ἤξεραν ὅτι ἡ κοινωνία δὲν θὰ τοὺς ἐπέτρεπε ποτέ νὰ ξεφύγουν, ἀλλὰ θὰ τίς τιμωροῦσε ἀμελιχτα. Ἐτσι οἱ περιστάσεις ἀνάγκαιζαν κι αὐτὲς τίς νέες κοπέλλες νὰ υποταχτοῦν στοὺς ἄντρες τους, με τὴν προοπτικὴ ἴσως νὰ ἀποκτήσουν κάποια ἀνεξαρτησία στὴν προσωπικὴ τους σχέση καὶ στὴν οἰκογένειά τους. (Ἐξίξει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι μερικὲς κοπέλλες ἀπὸ αὐτὰς, ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν δεχθεῖ νὰ λάβουν μέρος στὴν ταινία ποὺ ἀναφέρεμε, ἀναγκαιοῦντοσαν νὰ τὸ ματαιώσουν μετὰ τὴν ἀπαγόρευσι τοῦ ἀνάλογου ἄντρα—συνήθως ἀρραβωνιαστικοῦ.)

Ἡ στάσι αὐτῆ τῶν γυναικῶν πάνω στὸ πρόβλημα τῆς θέσης τους ἀπέναντι στοὺς ἄντρες ἐνισχύθηκε με τίς ἀπόψεις τους γιὰ τὴν ἀνορθρὴ ποὺ σκόπευαν νὰ δώσουν στὰ παιδιὰ τους. Στὴν ἐρώτησι ἂν θὰ ἀνάτρεφαν τὰ κορίτσια τους διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἄγρια, παρουσιάσθηκε πάλι τὸ φαινόμενον τῆς αὐτονόητης ἀντίληψις γιὰ τοὺς διαφορετικὸς ρόλους τῶν δύο φύλων, καὶ μάλιστα με ἓνα νέο, χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον. Ἀρχικὰ οἱ περισσότερες γυναῖκες ἀπαντοῦσαν ἀρνητικὰ. Μετὰ ἀπὸ μικρὴ συζήτησις ὅμως ἀποδειχνοῦσαν ὅτι ἐννοοῦσαν πῶς δὲν θὰ πρόσφεραν τὰ ἴδια οἰκονομικὰ ἐφῶδια σ' ὅλα τὰ παιδιὰ τους. Δηλαδὴ εἶχαν ἀκόμη στὸ μυαλὸ τους τὴν παλιὰ ἐλληνικὴ συνήθεια (ποὺ τελικὰ δὲν εἶναι καὶ τόσο παλιὰ, ἀφοῦ ἐφαρμόζεται σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδος ἀκόμα καὶ σήμερον) ποὺ, σύμφωνα μ' αὐτὴ, τὰ προνόμια τῶν ἀγοριῶν στὴν οἰκογένεια ἔφταναν σὲ τέτοιον σημεῖον, ὥστε τὰ κορίτσια ἀκόμα καὶ νὰ τρέφοναι χειρότερα. (Ἡ ἴδια ἀντίληψις, σχετικὰ με τὴ μόρφωσι, ἐπικρατεῖ πλατῶς διαδεδομένη ἀκόμα σήμερον.) Ἀφοῦ ἐκαθεστῆσαν αὐτὸ τὸ σημεῖον, ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες δήλωναν ὅτι δὲν θὰ ἔδιναν στὰ

κορίτσια την ίδια έλευθερία με τα αγόρια. 'Η πιδ συχνή, απόλυτα αυτονόητη αιτιολόγηση: «Μά είναι κορίτσι». Αυτό τὰ έλεγε δλα! Όμως μετά από μιά σύντομη συζήτηση φαινόταν ότι ό οδοισιατικός λόγος γι' αυτή τους την ταχτική ήταν ό φόβος μπροστά στην κοινωνία («μη τυχόν ή κόρη πάρει τό στραβό δρόμο»), και δέν μπορούσαν νά δώσουν άλλη απάντηση στην έρώτηση: «Γιατί, τί διαφορά βρίσκετε ότι έχου»; 'Η διαφορά καθοριζόταν από τις κοινωνικές συνθήκες και απαιτήσεις. Βλέπουμε ότι ή κοινωνική πραγματικότητα έχει σπρώξει τις γυναίκες σ' αυτόν τόν κομορμισμό, και ότι οι ίδιες, παρ'όλο πού έλεγαν ότι «τά κορίτσια είναι από τή φύση τους διαφορετικά από τα αγόρια», με τή έπιρροή δέν μπορούσαν νά βρούν καμιά άλλη εξήγηση γι' αυτή τή διαφορά, και έννοουσαν δπως είδαμε τὰ κοινωνικά προκαθορισμένα πρότυπα.

'Ας προσπαθήσουμε, μετά από όσα αναφέραμε, νά δομέ πόση επίδραση είχε, και πόση θά μπορούσε νά είχε άσκήσει ή επαγγελματική άπασχόληση τών γυναικών στις πιθανότητες χειραφέτησής τους. Είχε διαπιστωθεί ότι 68% από όλες πού ρωτήθηκαν, είχαν δηλώσει ότι αισθάνονταν τή θετική έπιρροή τής δουλειάς μέσω μιάς οικονομικής άνεξαρτησίας. Στην έρώτηση «Πού χαλάει τό μισθό σας;» οι παντρεμένες απάντησαν ότι συμβάλλουν στά έξοδα τού σπιτιού, έκτός από μία πού είπε ότι τόν χρησιμοποιούσε για τὰ άτομα τής έξοδα κυρίας, και άλλη μία πού μάζευε από τό μισθό τής τήν προίκα τής κόρης τής.

'Από τὰ 76 κορίτσια 46 (61%) χρησιμοποιούσαν τό μισθό τους για νά μαζέψουν τήν προίκα τους, 20 (26%) έκτός από τήν προίκα βοηθούσαν με τό μισθό τους στά οικογενειακά έξοδα και 10 (13%) δήλωσαν προσωπικά έξοδα. 'Από τήν τελευταία ομάδα δύο κορίτσια δούλευαν για νά μαζέψουν χρήματα ώστε νά μπορέσουν νά σπουδάσουν.

Στην τελευταία έρώτηση: «Τί θά θέλατε νά πετύχετε στη ζωή σας;» είχαμε τὰ ακόλουθα αποτελέσματα: 41% είπαν: «άγεια, ευτυχία και έναν καλό άντρα», 41% είπαν τό ίδιο προσθέτοντας τὰ χρήματα, δύο έκαναν τήν ευχή μόνο για χρήματα και 12 είπαν τήν ευχή τής πρώτης ομάδας μαζί με κάτι ακόμα. Στις παντρεμένες ή ευχή ήταν νά μπορέσουν νά ξεκουραστούν με μιά καλή σύνταξη και νά μπορέσουν νά προσφέρουν ένα καλύτερο μέλλον στά παιδιά τους (ανά μñ άναγκαστούν κι αυτά νά γίνουν εργατές). Μία από τις άρραβωνισμένες κοπέλλες διατύπωσε τήν έπιθυμία νά γίνει ή «ιδανική γυναίκα». Δύο κοπέλλες είπαν ότι θά ήθελαν νά γίνουν κάτι, τρεις θά ήθελαν νά μάθουν κάποιο έπάγγελμα. Τέλος, μία γυναίκα είπε ότι θά ήθελε νά έχει γύρω τής «καλούς ανθρώπους».

Συμπερασματικά θά μπορούσαμε νά διατυπώσουμε τήν ακόλουθη θέση, πού θά έξετασεί αναλυτικά σάν βάση για τὰ γενικά συμπεράσματα στο έπόμενο κε-

φάλαιο: Τό γεγονός τής δουλειάς στο έργοστάσιο βασικά άνοίγει στις κοπέλλες τούς δρόμους για νά σπάσουν τις παλιές παραδοσιακές δομές τής κοινωνικής ζωής (δυνατότητα για οικονομική, πρώτα, χειραφέτηση), από τήν άλλη πλευρά όμως αυτό έμποδίζεται από τούς προκαθορισμένους από τήν κοινωνία στόχους (προίκα) και από τις πρόσθετες συνθήκες πού προκαλούνται από τήν επαγγελματική άπασχόληση (διπλή έπιβάρυνση-έλλειψη ένήμερωσης).

γ. συμπεράσματα

1. Κοινωνική μεταβολή από τήν έρευνα τής 'Ι. Λαμπίρη μέχρι σήμερα

'Από τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη τό 1960 φαίνεται ότι αρκετά έχουν αλλάξει στα Μέγαρα και στις γύρω περιοχές. Τό παρτσόλο «Κατασμίσιση» δέν χρησιμοποιείται πιά για τις εργάτριες τής «Πειρατικής». Πολλά από τὰ νεότερα κορίτσια πού ρωτήθηκαν, ούτε κών ήξεραν τήν ύπαρξή του. Άλλες έδειξαν καθαρά τήν άποστροφή τους «γι' αυτούς πού θέλουν νά προσβάλουν καλά κορίτσια και νά κηλιδώσουν τήν τιμή τους, επειδή δούλεύουν». Μέσα στο έργοστάσιο κανείς δέν χρησιμοποιούσε αυτή τήν έκφραση. Και μιά από τις καλύτερες εργάτριες εξήγησε ότι τό παρτσόλο αυτό είχε βγει, γιατί στην αρχή είχαν παρουσιαστεί κρούσματα «άνηθικότητας», όμως με τόν καιρό έπαψαν νά τό χρησιμοποιούν.

Μπορούμε λοιπόν νά πούμε ότι βασικά ή δουλειά στο έργοστάσιο (σάν τέτοια) γίνεται άποδεκτή από τό κοινωνικό περιβάλλον. Ένώ δέν διαπιστώθηκε άλλαγή στη στάση τών οικογενειών άπέναντι στην επαγγελματική άπασχόληση τών κοριτσιών τους. 'Η αντίδραση δέν είναι σθεναρή (28%), έχει παραμείνει όμως σταθερή από τό 1960 (βλέπε πάνω σ' αυτό τό κεφ. Π.Β3).

'Εκτός από αυτό δέν μπορούμε νά πούμε ότι διαπιστώθηκαν άλλα φαινόμενα, πού νά δηλώνουν έντονη κοινωνική μεταβολή από τήν έρευνα τής Ι. Λαμπίρη. 'Η οικονομική άνεξαρτησία, και μ' αυτήν ή κάποια γενικότερη άποδέσμευση τών κοριτσιών από τις οικογένειές τους—σάν κύρια επίδραση τής επαγγελματικής άπασχόλησης στον τρόπο ζωής τών γυναικών πού έλαβαν μέρος στην έρευνα—έμεινε επίσης σχετικά σταθερή. Αυτά τὰ δύο γεγονότα ένισχύουν τήν ακόλουθη θέση: Στην κοινωνική δομή έχει δημιουργηθεί τό φαινόμενο τού λεγόμενου «cultural lag»,¹ μέσα από τό γεγονός τής επαγ-

1. Cultural lag, πολιτιστική έπιβρόδυνση. 'Ο όρος χρησιμοποιείται, όταν ένα κοινωνικό φαινόμενο έπερνάει σε εξέλιξη άλλα κοινωνικά φαινόμενα πού βρίσκονται σε σχέση άλληλεπίδρασης μ' αυτό (π.χ. πολλά αυτοκίνητα και οι δρόμοι δέν έπαρκούν).

γελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν ἀπὸ τῆ μιά μεριά, καὶ τὴν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, καθὼς καὶ τὴν ἐπίδρασή του πάνω στοὺς οἰκογενειακοὺς καὶ κοινωνικοὺς ἠθικοὺς κανονισμοὺς καὶ στὴν παραδοσιακὴ κατανομὴ ἐργασίας στὰ δύο φύλα, ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Ἄς ἀφήσουμε τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἰσχύσει σὰν ἐνωμα τῶν γενικῶν συμπερασματῶν ποὺ ἀκολουθοῦν.

2. Γενικά συμπεράσματα καὶ δυνατότητες γιὰ λύσεις

Ὁ πρῶτος στόχος τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐγκυρότητα τῶν πληροφοριῶν τοῦ πρῶτου μέρους, σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς γυναίκας στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, κάτω ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐκτίμηση τῆς ἐπίδρασης τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκλογή τῆς «Πειραϊκῆς-Πατραϊκῆς», σὰν πεδίο ἔρευνας, ἀνταποκρίνεται στὸ αἴτημα τοῦ νὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸ—ὅσο βέβαια εἶναι δυνατὸ νὰ βγοῦν γενικότερα συμπεράσματα μὲ βάση τὸ μικρὸ δείγμα τῶν 100 ἐργασιῶν—γιὰτὶ ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο δέχεται τὶς ἐπιδράσεις τόσο μιᾶς παραδοσιακῆς ἄγροτικῆς κοινωνίας, ὅσο καὶ τῶν ἀλλαγῶν ποὺ συντελοῦνται ἀπὸ τὴν ἐκβιομηχάνιση.

Σὰν δευτέρου στόχο εἴχαμε θέσει τὴ μελέτῃ τῆς συνειδησίας αὐτῶν τῶν γυναικῶν καὶ τὴν ἀνάλογη συμπεριφορὰ τους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση πάλι τῆς ἐπαγγελματικῆς τους ἀπασχόλησης, καὶ τῶν προβλημάτων ποὺ ἀπόρρουν ἀπ' αὐτήν.

Διαπιστώσαμε ὅτι στὶς περισσότερες ἀπ' τὶς ἐργαζόμενες γυναῖκες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸ ἐρωτηματολόγιο (77%), ἡ οἰκονομικὴ ἀνάγκη ἦταν ὁ παράγοντας ποὺ τὶς ὄθνησε νὰ πιάσουν δουλειὰ στὸ ἐργοστάσιο, καὶ ἀντίστοιχα ἓνα ἐπίσης μεγάλο ποσοστὸ τῶν γυναικῶν αὐτῶν (68%) αἰσθανότανε τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη σὰν θετικὴ ἐπίδραση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης. Ἀκόμα διαπιστώθηκε ὅτι οἱ περισσότερες γυναῖκες ἔβλεπαν τὴ δουλειὰ σὰν μιὰ ἀναπόφευκτη, ἄλλα καὶ προσωρινή, ἀνεγκλιόμητα. Κυρίως στὶς νέες κοπέλλες εἴχαμε τὸ ἐξῆς φαινόμενο: Τὰ κορίτσια «βγαίνουν» νὰ δουλέψουν—ἐδείχναν δηλαδὴ τὴν ἀντίθεσή τους στὴν παραδοσιακὴ ἄποψη, ὅτι τὰ κορίτσια πρέπει νὰ μένουν στὸ σπίτι περιμένοντας τὸ γαμπρὸ—τὸ ἔκαναν ὅμως ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀνάγκη, καὶ κυρίως γιὰ νὰ διατηρήσουν ἓνα παραδοσιακὸ θεσμό, τὸ θεσμὸ τῆς προίκας, κι ἔτσι, παρὰ τὴ νέα προνομιούχα θέση τους, νὰ διατινίσουν καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὸν ὑποδεέστερο ρόλο ἐξάρτησης τους ἀπὸ τοὺς ἄνδρες.

Ἔτσι φτάνουμε στὴ συζήτηση τῶν θέσεων ποὺ διατυπώθηκαν συμπερασματικὰ στὰ δύο προηγουμένα κεφάλαια. Ἡ πρώτη, ὅτι δηλαδὴ οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ εἶναι τόσο βαθιὰ ριζωμένοι, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴ διαδικασίαν χειραφέτησης τῶν γυναικῶν

μέσω τῆς δουλειᾶς τους, ἐνισχύει τὴ δευτέρη, ὅτι καθὼς ἡ ἐξέλιξη βιάσει πολὺ ἀργὰ στὰ τελευταῖα χρόνια, ἔχει δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν-ἀποδοχῆς τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἓνα cultural lag. Ἡ «πολιτιστικὴ αὐτὴ ἐπιβράδυνση» ἐκφράζεται καθαρὰ στὸ παράδειγμα τῶν σχέσεων μέσα στὴν οἰκογένεια: παρ' ὅλο ποὺ οἱ παραδοσιακοὶ ρόλοι κλονίστηκαν ἐφ' ὅσον ἡ γυναίκα βγαίνει νὰ δουλέψει καὶ κερδίζει κι αὐτὴ χρήματα, στὸ ἄλλο σκέλος τῆς κατανομῆς ἐργασίας, δηλαδὴ στὸ νοικοκυριό, δὲν ἐπῆλθε ἡ ἀντίστοιχη ἐξέλιξη. Ἄλλο παράδειγμα: Ὅπως ξέρουμε, ὁ παραδοσιακὸς θεσμὸς τῆς προίκας εἶχε τὴν ἔννοια προσφοράς ἀεφάπαξ ἀπὸ τὴ μεριά τῆς γυναίκας γιὰ τὰ βάρη τοῦ γάμου, ἐφ' ὅσον ἐφ' ὄρου ζωῆς ὁ ἄντρας θὰ εἶχε τὴν ὑποχρέωση νὰ τὴν τρέφει. Τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῆς γυναίκας προερχόντουσαν δηλαδὴ εἴτε ἀπὸ τὸν πατέρα, εἴτε ἀπὸ τὸν σύζυγο, πράγμα ποὺ σήμαινε τὴ μόνιμη ἐξάρτηση τῆς γυναίκας. Καὶ τώρα βλέπουμε ὅτι ἡ σχετικὴ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῶν κοριτσιῶν εἶναι βραχυπρόθεσμη καὶ χρησιμεύει στὸ νὰ προετοιμάσει τὴν ἐπιστροφή τους στὴν ἴδια σχέση ἐξάρτησης. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ παράδειγμα ἀφάβουλο κύκλου. Ἄς προσπαθήσουμε νὰ ἐντοπίσουμε συστηματικὰ τοὺς παράγοντες ποὺ τὸν δημιουργοῦν.

Στὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας διαπιστώσαμε ὅτι κυρίως οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ καὶ τὰ ἥθη καθορίζουν τὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν τῶν γυναικῶν. Κι ὅμως θὰ περιμέναμε κανεὶς ὅτι ἡ δραστηριότητά τους ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια τοῦ νοικοκυριοῦ τους, ἢ ἐπαφῆ (Interaction) μὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία θὰ εἶχε ἐπίδραση στὸ νὰ ἀλλάξει αὐτὴ τους ἢ νοοτροπία. Μόνο σὲ μερικὲς κοπέλλες συνέβη αὐτό, ὅμως κι αὐτὲς παραδέχτηκαν ὅτι εἶχαν ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ πρότυπο ποὺ εἶχε φτιάξει ἡ κοινωνία. Ἐδῶ τονίζουμε τὴ θέση ποὺ ἀναπτύξαμε ἥδη, ὅτι ἡ κατώτερη ἐνταξίη τῆς γυναίκας στὴν κοινωνία ἔχει μεταφερθεῖ στὸ χῶρο δουλειᾶς. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε (καὶ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς παρατηρήσεις) ὅτι στὴ μικρὴ κοινωνία τὸ ἐργοστασιὸν ἐπικρατοῦν οἱ ἴδιες σχέσεις καὶ δομὲς καὶ ἡ ἴδια τάξη πραγμάτων, ποὺ χαρακτηρίζουν ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Αὐτὴ ἡ διαπίστωση ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ προβλήματος—γιὰ ποῖο λόγο δὲν προωθεῖται ἡ χειραφέτηση αὐτῶν τῶν γυναικῶν—καὶ γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς ἔρευνας μας, δηλαδὴ τῆς πολὺ ἀδύναμης, στὴν κυριολεξία ἀνυπαρκτης, ἀντίδρασης τῶν γυναικῶν στὴ διπλὴ τους ἐπιβράδυνση καὶ στὴν καταπίεση ποὺ δεχόντουσαν.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ γυναίκα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μέσω τῆς ἐνταξίης τῆς στὶς κοινωνικοοικονομικὲς δομὲς, ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ ἀντιμετωπίζει στὴ δουλειὰ τῆς, κρατιέται σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Τὸ περιορισμὸ ἐνδυνάμειον τῶν ἐργασιῶν

για τὰ καθημερινὰ νέα και κυρίως για τίς πολιτικές εξελίξεις, είναι ή άμηση συνέπεια. Η καθημερινή κούραση δέν επιτρέπει στίς γυναίκες αυτές τήν «οπολυτέλεια» τής εφημερίδας και τήν άπασχόληση με κάποιο ένδιαφέρον. Πέρα άπ' αυτό ή κοινωνία τούδ έχει ήδη άπαγορεύσει μία φυσιολογική σεξουαλική ζωή και τίς έχει κάνει νά βλέπουν τούδ έαυτούς τούς σάν κάτι τό υποδεέστερο, τό καταδικασμένο από τή φύση του και τό μονίμως έξαρτημένο. Τό συμπέρασμα λοιπόν είναι ότι μέσα στο ίσχυον κοινωνικό σύστημα, ή συμμετοχή τής γυναίκας στή διαδικασία παραγωγής δέν άρκει για τήν πλήρη χειραφέτησή της. Η επαγγελματική άπασχόληση δέν πλαταίνει τά όρια του πνευματικού της όριζου, τουναντίον μάλιστα, μπορούμε νά υποθέσουμε ότι τά περιορίζει. Αυτό τό γεγονός θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ίσχυει για τή μεγάλη μερίδα τών εργαζόμενων γυναικών στή χώρα μας, γιατί όπως είδαμε, στή συντηρητική τους πλειοψηφία, άπασχολούνται σέ βοηθητικές και καθόλου ένδιαφέρουσες δουλειές. Και οι γυναίκες πού διαθέτουν προσόντα και έχουν διάθεση νά τά αξιοποιήσουν έμποδίζονται στήν προσπάθειά τους από τίς διακρίσεις πού συναντάνε, από τή διπλή τους επιβάρυνση όταν είναι παντρεμένες και από τή σύγκρουση ρόλων, πού δημιουργείται μέσα τούς άναπόφευκτα τίς περισσότερες φορές.

Έτσι, είναι κατανοητό ότι περισσότερες γυναίκες επιθυμούν νά εγκαταλείψουν τή δουλειά τους, και τό πραγματοποιούν μόλις τά οικονομικά τής οικογένειας τό επιτρέψουν. Λίγες άποτελούν έδώ εξαίρεση, και τότε πρόκειται συνήθως για γυναίκες με πολύ έντονη προσωπικότητα ή με ικανότητες πολύ πάνω και στίς συνθησμένες, πού κατορθώνουν νά επιβάλλονται χωρίς νά φοβούνται τήν κοινωνική έπίκριση ξεπερνώντας ή μη λαμβάνοντας ύπ' όψη τίς συνέπειες μέσα στήν οικογένεια.

Η γυναίκα στήν Ελλάδα έχει καταδικαστεί σέ πνευματικό περιορισμό. Άνατρέπει με τέτοιο τρόπο ώστε νά μήν είναι σέ θέση νά αναπτύξει ίσχυρή προσωπικότητα και έτσι μένει πάντα έξαρτημένη και ύποτακτη. Η ψευδαίσθηση πού τής δίνεται για τόν τόσο οσιώδη ρόλο τής νοικοκυριάς και μητέρας φανεράνεται εύκολα στο ότι σχεδόν χωρίς εξαίρεση οι γυναίκες, πού περνάνε τή ζωή τους παίζοντας τόν παραδοσιακό ρόλο, παρουσιάζουν κρούσματα ύστερίας, γίνονται συχνά κακές και μικρόψυχες, και κυρίως στήν ήλικία τής κλιμακτηρίου, όταν συνειδητοποιούν ότι δέν είναι πιά χρήσιμες, μία και τά παιδιά έχουν μεγαλώσει και δέν έχουν πιά τήν άνάγκη τους, παρουσιάζουν έκδηλα τά φαινόμενα τής άνικανοποίησης.

Γιά νά φτάσουμε στή συζήτηση προτάσεων για λύσεις, παραπέμπουμε στήν κατανόη ή εργασίας στις πρώτογενές κοινωνίες, πού άναφέραμε στο εισαγωγικό μέρος αυτής τής εργασίας, και παραθέτουμε τό ακόλουθο κομμάτι από τόν Ένγκελς: «Στίς άρχαί-

ες κομμουνιστικές κοινωνίες, πού άγκάλιαζαν πολλά ξεγυάρια και τά παιδιά τους, ή διεύθυνση τού νοικοκυριού, πού είχε άνατεθεί στίς γυναίκες, ήταν κι αυτή μία δημόσια, μία κοινωνικά αναγκαία βιομηχανία, όπως και ή εξέυρεση τής τροφής από τούς άντρες. Με τήν πατριαρχική μορφή οικογένειας, και άκόμα περισσότερο με τή μονογαμική μικροοικονομία, αυτό άλλαξε. Η διεύθυνση τού νοικοκυριού έχασε τό δημόσιο χαρακτήρα της. Η γυναίκα έγινε ή πρώτη σκλάβο, άποδιωγμένη από τήν κοινωνική διαδικασία τής παραγωγής».1 Διαπιστώσαμε όμως ότι στή σημερινή βιομηχανική κοινωνία, πού προσφέρει στή γυναίκα τή δυνατότητα νά λάβει μέρος στήν παραγωγή, πάλι δέν έχει πραγματοποιηθεί ή άπελευθέρωση της. Φαύλος κύκλος! Αυτό όμως ένισχύει τή θέση μας ότι μέσα στίς ύπάρχουσες σημερινές κοινωνικές συνθήκες είναι άδύνατη ή πλήρης άπελευθέρωση τής γυναίκας. Γιατί τό γυναικείο θέμα δέν είναι δυνατό νά λυθεί ξεκομμένο από τά άλλα κοινωνικοοικονομικά πρόβλήματα τής ελληνικής κοινωνίας.

Όπως όποτε ή συμμετοχή τής γυναίκας στήν παραγωγή άποτελεί τήν πρώτη προϋπόθεση για τήν άπελευθέρωση της και τό πρώτο βήμα πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Οι προκαταλήψεις θά καταπολεμηθούν ριζικά μόνο με τήν έμπρακτη άπόδειξη τής καθημερινής πράξης από τή μεριά τής γυναίκας. Θεωρώ ότι συγκεκριμένες προτάσεις για τή βελτίωση τών συνθηκών εργασίας τών γυναικών δέν άφορούν αυτή τή μελέτη, πού άποσκοπεί στο νά εξετάσει τό πρόβλημα τής εργαζόμενης γυναίκας στήν όλόκληρη του και έντάσσοντάς τό στο γυναικείο πρόβλημα γενικότερα και στίς ύπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές δομές. Έτσι, θεωρητικά μπορούμε νά πούμε ότι «μόνον όταν ή γυναίκα ξέρει και έχει τά πάντα όσα ξέρει και έχει ό άντρας, θά έχουν δοθεί οι προϋποθέσεις για τήν άνάπτυξη τών ειδικών θηλυκών ικανοτήτων και τρόπων συμπεριφοράς».2 Μόνον τότε θά έχουν σπάσει οι προκαταλήψεις πού καταδικάζουν τή γυναίκα σ' ένα ρόλο πού τήν περιορίζει μέσα στους τέσσερες τοίχους τού νοικοκυριού τής και οι μύθοι πού τήν κατασκευάζουν άδύναμη, πνηρική και άνικανη για κάθε ύπευθυνότητα. Και μόνον όταν θά αλλάξουν οι κοινωνικές δομές θά αλλάξει και ή μεταχείριση τής γυναίκας στο χώρο δουλειάς, γιατί μόνο τότε θά έχει πάψει νά μειώνεται ή προσωπικότητά της με τήν προετοιμασία της για ένα ρόλο πού δέν άναποκρίνεται στο αίτημα για έλεύθερη άνάπτυξη τού άνθρώπου. Είναι φανερό ότι όλα αυτά είναι άλληλένδετα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα ή πλήρωση τών παρακάτω προϋποθέσεων είναι αναγκαία για τή δυνα-

1. Engels, Friedrich, στο ίδιο, σελ. 37.

2. Dessai, Elisabeth, «Έχει άποτύχει ό άντρας; Δοκίμο-πολεμική για μία (πιά) θηλυκή κοινωνία, Reinbeck bei Hamburg, Ιούλιος 1972 σελ. 39.

τότητα τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης καὶ χειραφέτησης τῶν γυναικῶν:

1. Σωστὴ διαφώτιση τῆς γυναίκας γιὰ νὰ συνειδητοποιήσει ἡ ἴδια τὴν ἀξία τῆς.
2. Ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν πολιτικὴ. (Μέχρι σήμερα ἐλάχιστες γυναῖκες ἔχουν κατορθώσει νὰ πάρουν κάποια θέση στὴν ἱεραρχία τῆς ἐξουσίας κι ἀπ' αὐτὲς οἱ περισσότερες ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἀνδρῶν καὶ ἐλάχιστα ἀγωνίστηκαν γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν γυναικῶν.) Τὸ αἴτημα αὐτὸ ἐμπεριέχει καὶ τὸν διαρκῆ δικηδικητικὸ ἀγῶνα γιὰ τὰ δικαιώματά τῆς (κατοχύρωση τῆς νομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἴσων ἐυκαιριῶν) ὅσο βρισκόμαστε μέσα στὶς σημερινὲς κοινωνικὲς δομές.
3. Ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν στὶς δουλειὰς τοῦ σπιτιοῦ, ποῦ προϋποθέτει πάλι τὴ διαφώτιση τῶν ἀνδρῶν σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.
4. Τὴ δυνατότητα μιᾶς ὁμαδικῆς ὀργάνωσης ποῦ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ νοικοκυριὸ καὶ τὴ φροντίδα τῶν παιδιῶν.
5. Ἄναρροφὴ ἴδια, χωρὶς διακρίσεις γιὰ κορίτσια καὶ ἀγόρια, καὶ παιδεία.

Εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ αἰτήματα αὐτὰ προϋποθέτουν ριζικὴ ἐξέλιξη τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἔτσι δὲν μπορούμε παρὰ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι μέσα στὴ σημερινὴ καπιταλιστικὴ κοινωνία δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ χειραφέτηση τῆς γυναίκας. Ὅποτε ἡ διαδικασία ἀπελευθέρωσης τοῦ γυναικείου φύλου, ἡ προσπάθεια τῶν γυναικῶν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἴση ἀξία τους μ' αὐτὴ τῶν ἀνδρῶν καὶ νὰ σπάσουν τὶς βαθιὰ ριζωμένες προκαταλήψεις, δὲν μορεῖ παρὰ νὰ ἀποτελεσεῖ τμήμα τῆς ὅλης διαδικασίας χειραφέτησης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀπελευθέρωσής του ἀπὸ τὶς ὅποιες σχέσεις ἐξάρτησης, ἕνα κομμάτι ὀλόκληρου τοῦ ἀγῶνα γιὰ μιὰ κοινωνία πραγματικὰ ἀνθρώπινη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ¹ Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ-κατοικῶν τῆς 14ης Μαρτίου 1971, Δεγματοληπτικὴ ἐπεξεργασία, Τόμος, 1, Ἀθήνα, 1973.
- ² Ἀστικός κώδικς, ἐκδότης Γεώργιος Βαβαρέτος, Ἀθήνα, 1972.
- Bachofen, Jochan Jacob, *Τὸ μητρικὸ δίκαιο*. Μιά ἐρευνα γιὰ τὴ γυναικοκρατία τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ ἡ θρησκευτικὴ καὶ νομικὴ φύση τῆς, ἑλβετικὴ ἐκδόση, Karl Meuli, Basel, 1948.

- Βασιλείου, Γεώργιος, *Ἐρευνα μεταβλητῶν παραγόντων εἰς τὴν ψυχδυναμικὴν τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας*, Ἀθηναϊκὸν Ἰνστιτούτον τοῦ Ἀνθρώπου, Ἀθήνα, 1966.
- Bebel, August, *Ἡ γυναίκα καὶ ὁ σοσιαλισμὸς*, Berlin 1964.
- Βενάρδος, Παναγιώτης, «Οἱ Ἕλληνίδες χθὲς, σήμερα, αὔριον», *Ἀγῆ*, 27, 29, 30, 31 Ὀκτωβρίου καὶ 2 Νοεμβρίου 1974.
- Berndorf, WilheIm, *Κοινωνιολογικὸ λεξικόν*, Fischer, Frankfurt am Main, Ἀπρίλιος 1972.
- De Beauvoir, Simone, *Τὸ ἄλλο φύλο*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ἀγούστος 1968.
- Dessai, Elisabeth, *Ἐχει ἀποτύχει ὁ ἀντρας*; Δοκίμο-πολεμικὴ γιὰ μιὰ (πιδ) θηλυκὴ κοινωνία, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ἰούνιος 1972.
- Engels, Friedrich, *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*, Stuttgart, 1948.
- Flevil, Jean, *Ἡ γυναίκα καὶ ὁ κομμουνισμὸς*, ἐκδοτικὸς οἶκος «Γνώσεις», Ἀθήνα, 1958.
- Friedan, Betty, *Ἡ μανία τῆς θηλοκότητος, ἡ ἡ ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας*. Μιά θεωρία χειραφέτησης, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, 1970.
- Koenig, René, *Κοινωνιολογία*, Fischer Lexikon, Frankfurt am Main, 1967.
- Λαμπρῆ Ἰωάννα, *Κοινωνικὴ μεταβολὴ σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κομμόπολη*, ἐκδόσεις ΚΕΠΕ, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, Ἀθήνα, 1965.
- Λουλέ, Νίτσα, «Ἡ Ἕλληνίδα καὶ ἡ πολιτικὴ», *Εἰκόνες*, Ἀπρίλιος 1967.
- Marx, Engels, Lenin, *Γιὰ τὴ γυναίκα καὶ τὴν οἰκογένεια*, ἐκδοτικὸς οἶκος γιὰ τὴ γυναίκα, Leipzig, 1972.
- Mead, Margaret, *Ἀρσενικὸ καὶ Θηλυκὸ*. Ὅσες τῆς φύλων εἰς μιὰ μεταβαλλόμενη κοινωνία, Hamburg, 1958.
- Μιχαηλίδης-Νουάρδος, Γεώργιος, *Οἰκογενειακὸν δίκαιον*. Παράδοσις διὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- Μωραῖτη Μαρία, «Τὰ δικαιώματα καὶ ἡ νομικὴ θέση τῶν γυναικῶν στὶς διάφορες χώρες», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 17 καὶ 18.
- Morgan, Lewis H., *Ἀρχαία κοινωνία*, ἐκδ. Leslie A. White, Cambridge, Mass., 1964.
- Rossi, Bruno, «Ἡ περιπέτεια τῆς γυναίκας», *Ταχυδρόμος*, τεύχη 939, 940 καὶ 941, Ἀπρίλιος 1972.
- Ρουσοπούλου Ἀγνή, «Ἀπόψεις τῆς νομολογίας γιὰ τὰ θέματα τοῦ γάμου καὶ τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας», *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχος 21.
- Σαβράμης, Δημοσθένης, *Τὸ λόγόμενον ἀδύνατο φύλο*, Paul List Verlag, Muenchen, 1972.
- Sokolowska, Magdalena, *Γυναίκα χειραφέτηση καὶ σοσιαλισμὸς*, Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg, Ὀκτώβριος 1973.
- Στατιστικὴ Ἐπιτελῆς τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 1972.
- Τεπερόγλου, Ἀφροδίτη, *Ἡ προίκα*, ἕνα κοινωνικοοικονομικὸ πρόβλημα (πάνω στὸ παράδειγμα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας), γερμ., Πανεπιστήμιον Γκράτς, Ἀδστρία, 1969.
- Φάτσης, Γιάννης, «Ἐνα ἑκατομῆριο ἐργαζόμενες Ἕλληνίδες», *Τὸ Βῆμα*, 9, 11, 12, 13, 15 καὶ 16 Δεκεμβρίου 1973.
- Χατζηβασιλείου, Χρῆστα, *Ὁ κομμουνιστικὸ κόμμα Ἑλλάδας καὶ τὸ γυναικεῖο ζήτημα*, ἐκδόσεις τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΕ, Ἀθήνα, 1946.
- Zetkin, Clara, *Διαλεγμένα ἔργα*, τόμοι I καὶ III, Berlin, 1957.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΟΛΩΝΙΑΣ

Αριθμός ερωτηματολογίου

ΕΡΕΥΝΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΠΕΙΡΑΪΚΗΣ-ΠΑΤΡΑΪΚΗΣ

1. Όμάδα ηλικίας	16-20 21-24 25 και άνω		
2. Ημερομηνία εισόδου στο εργοστάσιο	'Ελεύθερη		
3. Οικογενειακή κατάσταση	'Αρραβωνιασμένη Παντρεμένη πριν μπήτε στο εργοστάσιο Παντρεμένη αφού μπήκατε στο εργοστάσιο Χωρισμένη Χήρα		
4. Μόρφωση	Πριν μπήτε στο εργοστάσιο		
Μέχρι ποιά τάξη πήγατε;	'Αφού μπήκατε στο εργοστάσιο		
4α. Άλλου είδους μόρφωση	Πριν 'Αφού		
5. Τί άλλα μέλη έχετε στην οικογένειά σας;	Πατέρα Μητέρα 'Αδερφός 'Αδερφή		
6. 'Επάγγελμα πατέρα			
7. 'Υπάρχει κανείς στην οικογένειά σας που εργάστηκε ή εργάζεται στην Πειραική-Πατραϊκή;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
7α. "Αν ναι, ποιός;			
8. "Η μητέρα σας εργάστηκε ή εργάζεται;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
9. "Αν έχετε αδερφή, εργάστηκε ή εργάζεται;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
10. Τό σπίτι — σάς ανήκει; — τό νοικιάζετε;			
10α. "Αν τό νοικιάζετε, πόσο νοίκι;			
11. Πόσα δωμάτια έχετε;			
12. "Έχετε χωράφια;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
13. "Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
14. "Έχετε κήποι;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
15. "Αν ναι, πόσα στρέμματα;			
16. Καλλιεργείτε; Στό χωράφι	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
Τι;	Στόν κήπο	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Τι;	Τι;		
17. Πόση από τήν περσινή συγκομιδή κρατήσατε για τήν οικογένειά σας; "Ολη Περισσότερη από τή μισή Τή μισή Λιγότερη από τή μισή Δέν ξέρω			
18. Πληρώνετε άνθρωπους νά σάς βοηθούν στά χωράφια;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
19. "Αν ναι, πόσους;	Τό χρόνο Κατά εποχή		
20. "Έχετε κοτέτσι;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
20α. "Αν ναι, πόσα δωμάτια /κλουβιά;			
20β. Για πόσα κοτόπουλα;			
21. "Άλλα ζώα έχετε;		ΝΑΙ	ΟΧΙ
21α. "Αν ναι, δώστε είδος και ποσότητα άπ' τό καθένα.			
22. "Έχετε;	Ποδήλατο Μοτοσυκλέττα Αυτοκίνητο 'Άλλο μέσο		

**Επιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών*

23. Τί δουλειά κάνατε πριν μπήτε στο εργοστάσιο;
- 23α. *Αν δεν κάνατε δουλειά, πώς απασχολούσατε τον εαυτό σας;
 Βοηθώντας στο σπίτι;
 Βοηθώντας στο οικογενειακό χωράφι;
 Άλλο πράγμα;
24. Είχατε χαρτίζιλίκι πριν μπήτε στο εργοστάσιο; NAI OXI
- 24α. *Αν ναι, 'Από τους γονείς σας;
 'Από δουλειά σας;
 'Από άλλον;
25. Γιατί μπήκατε στο εργοστάσιο;
 Για τὰ χρήματα;
 Για νὰ απασχολείσθε έξω από τὸ σπίτι;
 Για ἄλλο λόγο; Ποιό;
26. Ποιὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας ἀποφάσισε νὰ ἐργαστείτε;
27. *Υπάρχει κανεὶς στὴν οἰκογένεια πού δὲν τοῦ ἀρέσει ἡ δουλειά σας; NAI OXI
- 27α. *Αν ναι, Ποιὸς;
- 27β. Γιατί;
28. *Ὅταν μπήκατε στὸ εργοστάσιο στὴν ἀρχὴ ἀντιμετώπιζατε καθόλου δυσκολίες; NAI OXI
- 28α. *Αν ναι, τί δυσκολίες;
- 28β. Γιατί συνεχίζετε νὰ δουλεύετε;
- 28γ. Πῶς τίς ἀντιμετωπίζατε;
- 28δ. *Αν ὄχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀντιμετωπίζατε δυσκολίες; NAI OXI
29. Αἰσθάνεστε νὰ ἔχετε ἀλλάξει καθόλου ἀφοῦ μπήκατε στὸ εργοστάσιο;
- 29α. *Αν ναι, σὲ τί;
- 29β. *Αν ὄχι, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν ἀλλάξατε καθόλου σὲ καινούργιο περιβάλλον μὲ καινούργια δουλειά;
30. *Αφοῦ μπήκατε στὸ εργοστάσιο ἀναλάβατε καινούργιες δραστηριότητες; NAI OXI
- 30α. *Αν ναι, ποιές;
31. *Αφ' ὅτου δουλεύετε, αἰσθάνεσθε καθόλου πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν οἰκογένειά σας; NAI OXI
- 31α. *Αν ναι, γιατί;
- 31β. *Αν ὄχι, γιατί;
32. Πῶς εἶναι ἡ σχέση σας μὲ τοὺς γονεῖς σας;
 Τοὺς ὑπακούετε;
 *Επιβάλλετε ἑσεῖς τὴν ἀποψή σας;
33. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας συμφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρας
 Μητέρα
 *Ἀδερφός
 *Ἀδερφή
34. Μὲ ποῖο μέλος τῆς οἰκογένειας διαφωνεῖτε περισσότερο;
 Πατέρας
 Μητέρα
 *Ἀδερφός
 *Ἀδερφή
- 34α. Σὲ ποιά θέματα;
Μόνον γὰ παντρεμένες (ἀρραβωνιασμένες)
35. Πῶς γνωρίζατε τὸν σύζυγό (ἀρραβωνιαστικό) σας;
 Μόνη σας ἀνεξάρτητα;
 Μὲ συνοικέσιο;
36. Ποῦ τὸν γνωρίζατε;
 Στὸ εργοστάσιο;
 *Ἄλλοῦ;
 Ποῦ;
37. Τί δουλειά κάνει;
38. Μέχρι ποιά τάξη ἔχει πᾶει;
39. Σᾶς βοηθάει στὸ νοικοκυριό; NAI OXI
- Γιὰ ἐλεύθερη*
- 39α. Περιμένετε νὰ σᾶς βοηθάει; NAI OXI
- Γιὰ ὄλες*
40. Πῶς απασχολεῖσθε ὅταν δὲν ἐργάζεσθε;
 Νοικοκυριό;
 Ψώνια;
 Τηλεόραση;
 Βγαίνετε;

40α. Όταν βγαίνετε, ποιά πηγαίνετε συνήθως; Κινηματογράφο; Βόλτα; Ζαχαροπλαστέιο; Άλλο;			
40β. Μή συγγενείς; Φίλες; Παρά; Ζευγάρια;			
41. Ζητάτε άδεια από τούς γονείς σας (άνδρα σας) για να βγήτε έξω;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
41α. Άν ναι, σάς επιβάλλουν: περιορισμό χρόνου; περιορισμό παρέας;			
42. Αισθάνεσθε καθόλου πιό έλευθερη από τότε που έργάζεσθε;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
43. Άπό τότε που έργάζεσθε έχετε κάνει καινούργιες παρέες;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
43α. Άν ναι, ποιές;			
44. Έχετε κάποιο δεσμό;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
45. Πιστεύετε ότι πρέπει μιιά γυναίκα να έχει ολοκληρωμένες σχέσεις πριν τό γάμο;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
45α. Άν ναι, γιατί;			
45β. Άν όχι, γιατί;			
45γ. Μή ποιές προϋποθέσεις από την πλευρά του άλλου προσώπου;			
46. Πώς αντιμετώπιζετε τό να ξέρουν οι άλλοι για τό δεσμό σας; Τό κρύβετε; Σάς άφήνει άδιάφορη; Θέλετε να τό ξέρουν;			
47. Σκοπεύετε να άφήσετε τη δουλειά μετά τό γάμο;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
47α. Γιατί;			
48. Τί άκριβώς δουλειά κάνετε στο έργοστάσιο;			
48α. Τί σάς κάνει να νοιάθετε; ίκανοποίηση; άδιαφορία; άνια; αγανάκτηση;			
49. Πόσο μισθό παίρνετε;			
49α. Σās φθάνει;			
49β. Ποιά τόν ξοδεύετε κυρίως;			
49γ. Έχετε: τηλεόραση; ψυγείο; ήλ. κουζίνα; άλλα ηλεκτρικά είδη;			
50. Τά προβλήματα που σάς παρουσιάζονται μέσα στο έργοστάσιο τά λύνετε μόνη σας ή μέσω (όργανώσεων) συνδικάτου;			
51. Διαβάζετε έφημερίδα;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
51α. Άν ναι, ποιιά;			
51β. Ποιά σελίδα διαβάζετε από την έφημερίδα περισσότερο; άθλητικά; μόδα; πολιτική; καλλιτεχνικά; έγκλήματα, κτλ.			
52. Διαβάζετε περιοδικά;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
52α. Άν ναι, ποιιά;			
52β. Γιατί;			
53. Έχετε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον (hobby);			
54. Πηγαίνετε στην εκκλησία;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
54α. Άν ναι, γιατί;			
54β. Πόσο συχνά; Πολύ συχνά; Μιά φορά την εβδομάδα; Μιά φορά τό μήνα; Μόνο τίς γιορτές; Καθόλου;			
55. Προσεύχεσθε; Κάθε μέρα; Όταν έχετε κάποιο πρόβλημα; Ποτέ;			
56. Έχετε παιδιά;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
56α. Άν ναι, πόσα;			
57. Χρησιμοποιείτε καθόλου άντισυλληπτικές μεθόδους;	ΝΑΙ	ΟΧΙ	
57α. Άν ναι, ποιές; Άντισυλληπτικά χάπια; Προφυλακτικά; Άλλη μέθοδο;			

**Επιθεώρησης Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*

58. Τὰ παιδιὰ σας τὰ μεγαλώνετε ὅπως οἱ γονεῖς σας μεγάλωσαν ἐσᾶς;	NAI	OXI
58α. Μεταχειρίζεσθε διαφορετικὰ τὸ κορίτσι ἀπὸ τὸ ἀγόρι;	NAI	OXI
58β. Ἄν ναι, πῶς;		
58γ. Ἄν ναι, γιατί, τί διαφορά βρίσκετε ὅτι ἔχουν;		
59. Πῶς βλέπετε τὸν ἑαυτὸ σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
	Κατώτερο;	
	Ἴσο;	
	Ἀνώτερο;	
60. Αἰσθάνεσθε καθόλου ἀδικημένη σχετικὰ μὲ τοὺς ἄνδρες συναδέλφους σας;	NAI	OXI
60α. Ἄν ναι, τί νομίζετε ὅτι πρέπει νὰ γίνει;		
61. Μὲ τὸ ὅτι δουλεύετε αἰσθάνεσθε νὰ ἀλλάξε καθόλου ἢ θέση σας ἀπέναντι στοὺς ἄνδρες;		
62. Τί καταλοβαίνετε μὲ τὴ λέξη «κατσάμπισσα»;		
63. Ἔσεῖς φωνάζετε ἄλλες κοπέλλες «κατσάμπισσα»;		
63α. Γιατί;		
63β. Πόσες;		
64. Καπνίζετε;	NAI	OXI
64α. Πόσα τσιγάρα τὴν ἡμέρα;		
65. Ἀπὸ πόσον καιρὸ; (πρὶν ἢ μετὰ τὴν δουλειά;)		
66. Μπροστὰ στοὺς γονεῖς σας;	NAI	OXI
67. Σὲ ποιά κοινωνικὴ τάξη τοποθετεῖτε τὸν ἑαυτὸ σας;		
67α. Γιατί;		
68. Σὰν γυναῖκα πιστεύετε ὅτι μπορείτε νὰ παίξετε ἕνα ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας;	NAI	OXI
68α. Ἄν ὄχι, γιατί;		
68β. Ἄν ναι, μὲ ποῖο τρόπο;		
69. Τί ἐπιθυμεῖτε περισσότερο νὰ ἔχετε ἢ νὰ κάνετε στὴ ζωὴ σας;		
70. Μετὰ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς ἐρωτήσεις ἔχετε ἐσεῖς νὰ συμπληρώσετε τίποτε σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἐργαζόμενης γυναίκας στὴν Ἑλλάδα;		

ΠΙΝΑΚΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΈΗ άριθμηση του πίνακα άντιστοιχεί στις έρωτήσεις του έρωτηματολογίου.

1. Κοινωνική προέλευση τών εργατριών

1. Όμάδες ηλικίας

	16-20	21-30	Πάνω άπό 30	Συνολικά
Έλευθερες	26	30	2	58
Άραβωνιασμένες	10	8	—	18
Παντρεμένες		10	14	24
Συνολικά	36	48	16	100

2. Διάρκεια άπασχόλησης στο έργοστάσιο

	Λιγότερο άπό 1 χρόνο	1-5 χρόνια	5-15 χρόνια	Περισ- σότερο	Συνο- λικά
Έλευθερες	12	28	12	6	58
Άραβωνιασμένες	2	8	8	—	18
Παντρεμένες		6	10	8	24
Συνολικά					100

4. Έπίπεδο μόρφωσης

	Άναλ- φάβητες	Μερι- ρικές τάξεις δημ.	Άπο- λυτ. μνά- διο.	Γυ- μνά- σιο	Έπαγ- γελμ. σχολή	Άνώ- τατη Συνο- λικά	
Έλευθερες		9	29	14	4	2	58
Άραβωνια- σμένες		5	7	6			18
Παντρεμένες	8	6	6	4			24
Συνολικά	8	20	42	24	4	2	100

6. Έπάγγελμα πατέρα

	Άγρό- της	Έργά- της	Υπάλ- λτος	Έλεό- θερος επαγ- γελματίας	Συντα- ξιοδ- χος	Συνο- λικά
Έλευθερες	18	16	14	6	4	58
Άραβωνια- σμένες	4	4	5	5		18
Παντρεμένες	18	4			2	24
Συνολικά	40	24	19	11	6	100

7. Συγγενείς άπασχολούμενοι στην Πειραική-Πατραϊκή

	Κανείς	Άδερφή	Περισσό- τερα μέλη	Συνολικά
Έλευθερες	25	23	10	58
Άραβωνιασμένες	8	7	3	18
Παντρεμένες	13	3	8	24
Συνολικά	46	33	21	100

10. Κατοικία

	Έιδιόκτητη	Μέ νοίκι	Συνολικά
Έλευθερες	24	34	58
Άραβωνιασμένες	13	5	18
Παντρεμένες	13	11	24
Συνολικά	50	50	100

11. Άριθμός δωματίων

	1	2	3	4	5 και άνω	Συνολικά	
Έλευθερες		15	17	14		12	58
Άραβωνιασμένες		8	7	1		2	18
Παντρεμένες	2	9	7	6			24
Συνολικά	2	32	31	21	14		100

12. Χωράφι

	Ναι	Όχι	Συνολικά
Έλευθερες	38	20	58
Άραβωνιασμένες	12	6	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	58	42	100

16. Άξιοποίηση τών χωραφιών

	Όχι	Ναι	Νοίκιασμα	Συνολικά
Έλευθερες	6	28	4	38
Άραβωνιασμένες	3	7	2	12
Παντρεμένες	5	3		8
Συνολικά	14	38	6	58

2. Κίνητρα γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπασχόλησης

23. Ἀπασχόληση πρὶν τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Νοικο-Οἰκογ. κυριό	Χωράφι	Σχολεῖο	Ἄλλη δουλειά	Συνολικά
Ἐλεύθερες	18	8	15	17	58
Ἀρραβωνιασμένες	7	—	4	7	18
Παντρεμένες	20	—	—	4	24
Συνολικά	45	8	19	28	100

24. Χαρτζιλίκι πρὶν τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Ναί		Ὅχι	Συνολικά
	Ἀπὸ τοὺς γονεῖς	Ἀπὸ ἄλλη δουλειά		
Ἐλεύθερες	34	13	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	9	7	2	18
Παντρεμένες	3	3	8	24
Συνολικά	46	23	31	100

25. Ὡθηση γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Οἰκονομικοὶ λόγοι	Ἀνεξαρτησία	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	42	6	10	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	—	6	18
Παντρεμένες	23	—	1	24
Συνολικά	77	6	17	100

26. Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Μόνη	Ὅλη ἡ οἰκογένεια	Μόνο ἡ οἰκογένεια	Συνολικά
Ἐλεύθερες	36	21	1	58
Ἀρραβωνιασμένες	11	7	—	18
Παντρεμένες	16	8	—	24
Συνολικά	63	36	1	100

3. Ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὶς ἐξωοικογενειακὲς σχέσεις, τὸ γάμο

27. Στάση τῆς οἰκογένειας ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἐναντίον	Ὑπὲρ	Συνολικά
Ἐλεύθερες	12	48	58
Ἀρραβωνιασμένες	5	13	18
Παντρεμένες	11	13	24
Συνολικά	28	72	100

28. Δυσκολίες στὴν ἀρχὴ στὴ δουλειά

	Ναί	Ὅχι	Συνολικά
Ἐλεύθερες	29	29	58
Ἀρραβωνιασμένες	17	1	18
Παντρεμένες	15	9	24
Συνολικά	61	39	100

48. Διάθεση ἀπέναντι στὴ δουλειά

	Ἰκανοποίηση	Ἀδιαφορία	Ἀγανάκτηση	Συνολικά
Ἐλεύθερες	40	16	2	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	3	3	18
Παντρεμένες	17	7	—	24
Συνολικά	69	26	5	100

29. Ἀλλαγμένη μετὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ἀπάντησαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	13	6	58
Ἀρραβωνιασμένες	13	3	—	18
Παντρεμένες	14	10	—	24
Συνολικά	68	26	6	100

30. Νέες δραστηριότητες μετὰ τὴν εἰσοδοὶ στὸ ἐργοστάσιο

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ἀπάντησαν	Συνολικά
Ἐλεύθερες	28	19	11	58
Ἀρραβωνιασμένες	12	6	—	18
Παντρεμένες	10	11	3	24
Συνολικά	50	36	14	100

32. Σχέσεις μὲ τοὺς γονεῖς

	Ὑπακοῦν	Ἐπιβάλλον γνώμη	Καὶ τὰ δύο	Συνολικά
Ἐλεύθερες	39	—	19	58
Ἀρραβωνιασμένες	14	1	3	18
Παντρεμένες	20	—	4	24
Συνολικά	73	1	26	100

31. Αίσθημα αποδέσμευσης από την οικογένεια μετά τη δουλειά

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Μόνο οικονομικά	Γενικότερα	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	29	9	18	2	58
Άρραβωνιασμένες	11	3	4	—	18
Παντρεμένες	4	1	19	—	24
Συνολικά	44	13	41	2	100

33. Συνεννόηση στην οικογένεια

	Ναι						Συνολικά
	Μέσους	Πατέρα	Μητέρα	Άδερφό	Άδερφή	Άδελφια	
Έλεύτερες	27	—	8	7	7	9	58
Άρραβωνιασμένες	12	—	3	—	2	1	18
Συνολικά	39	—	11	7	9	10	100

34. Διαφωνίες στην οικογένεια

	Ναι				Σύνολο
	Με κανέναν	Μητέρα	Πατέρα	Άδερφή	
Έλεύτερες	34	12	9	3	58
Άρραβωνιασμένες	8	4	5	1	18
Συνολικά	42	16	14	4	100

40. Απασχόληση στις ελεύθερες ώρες

	Νοικοκυριά					Συνολικά
	Νοικοκυρία	Νοικοκυρία	Νοικοκυρία	Νοικοκυρία	Τηλεόραση, βγαίνουν	
Έλεύτερες	17	15	7	16	3	58
Άρραβωνιασμένες	—	—	—	8	10	18
Παντρεμένες	16	—	2	6	—	24
Συνολικά	33	15	9	30	13	100

41. Άδεια από τους γονείς για να βγαίνουν

	Ναι		Όχι		Συνολικά
Έλεύτερες	32	2	34		
Άρραβωνιασμένες	12	6	18		
Συνολικά	44	8			

42. Πιο ελεύθερη μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι			Συνολικά
	Όχι	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	38	16	4	58
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	18
Παντρεμένες	2	19	3	24
Συνολικά	54	38	8	100

43. Νέες γνωριμίες μετά την είσοδο στο εργοστάσιο

	Ναι		Όχι		Συνολικά
	Από το εργοστάσιο	Γενικά			
Έλεύτερες	29	15	14	58	
Άρραβωνιασμένες	14	3	1	18	
Παντρεμένες	9	—	15	24	
Συνολικά	52	18	30	100	

45. Σεξουαλικές σχέσεις πριν τον γάμο

	Ναι			Συνολικά
	Όχι	Δέν απάντησαν		
Έλεύτερες	16	38	4	58
Άρραβωνιασμένες	9	9	—	18
Παντρεμένες	4	19	1	24
Συνολικά	29	66	5	100

54. Εκκλησία

	Ποτέ				Συνολικά
	Μιά φορά την εβδομάδα	Μιά φορά το μήνα	Στις γιορτές		
Έλεύτερες	1	16	15	28	58
Άρραβωνιασμένες	—	1	—	17	18
Παντρεμένες	4	4 (και συχνότε.)	6	10	24
Συνολικά	5	21	21	55	100

35. Πώς γνώρισαν τον σύζυγο (άρραβωνιαστικό)

	Μόνη		Συνολικά
	Με συνοικέσιο		
Άρραβωνιασμένες	13	5	18
Παντρεμένες	3	21	24
Συνολικά	16 (38%)	25 (62%)	42

Έπιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών

36. Έπάγγελμα του συζύγου (άρραβωνιαστικού)

	Έργα- της	Άγρό- της	Έλεύ- θερος επαγελ- ματίας	Υπάλ- ληλος	Συνταξι- ούχος	Συνολικά
Άρραβωνιαστικός Σύζυγος	8 14	2 —	8 4	— 2	— 4	18 24
Συνολικά	22 50%	2 5%	12 30%	2 5%	4 10%	42 100%

37. Μόρφωση του συζύγου (άρραβωνιαστικού)

	Καμιά του δευτε- ρευθίου δημο- τικού	Τάξεις δη- μοτικού	Άπο- λυτή- ριο	Γυμνά- σιο	Έπαγ- γελματική σχολή	Συνολικά
Άρραβωνιαστικός Σύζυγος	— 5	— 6	12 9	1 —	5 4	18 24
Συνολικά	5 12%	6 15%	21 49%	1 3%	9 21%	42 100%

38. Βοήθεια του άντρα στο νοικοκυριό

	Ναί	Όχι	Ναί, στην ανάγκη	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	20 6 10	35 10 11	3 2 3	58 18 24
Συνολικά	36	56	8	100

49c. Έλεκτρικές συσκευές

	Καμιά	Ψυ- γείο	Ψυ- γείο, κου- ζίνα	Τηλεό- ραση, ψυγείο, κου- ζίνα	Τηλεό- ραση, ψυγείο, κου- ζίνα, πλυντ.	Συνο- λικά	
Έλεύθερες Άρραβωνια- σμένες Παντρεμένες	6 2 9	16 — 6	4 4 —	10 6 —	18 4 4	6 2 5	58 24 24
Συνολικά	17	20	8	16	26	13	100

58. Ανατροφή των παιδιών

	Όπως οι γονείς	Καλύτερα οικονομικά	Καλύτερα οικονομικά και πιο έλεύθερα	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	6 2 6	29 — 7	23 16 11	58 18 24
Συνολικά	14	36	50	100

4. Προβλήματα που προξενεί ή δουλεύει και συνδικαλισμός

50. Τρόπος για τη λύση των επαγγελματικών προβλημάτων

	Μόνη	Συνδικάτο	Καμιά άπάντηση	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνια- σμένες Παντρεμένες	45 20 14	1 — —	12 4 4	58 24 18
Συνολικά	79	1	20	100

49. Άν φτάνει ο μισθός

	Φτάνει	Έτσι κι έτσι	Δέν φτάνει	Συνολικά
Έλεύθερες Άρραβωνιασμένες Παντρεμένες	18 5 —	24 4 9	26 9 15	58 18 24
Συνολικά	23	27	50	100

5. Ένδιαφέροντα και πολιτική

68. Η γυναίκα παίζει ρόλο στα πολιτικά της Ελλάδας;

	Ναί	Όχι	Δέν ξέρω	Συνολικά
Έλεύτερες	16	32	10	58
Άρραβωνιασμένες	7	8	3	18
Παντρεμένες	6	16	2	24
Συνολικά	29	56	15	100

52. Διάβασμα περιοδικών

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	48	10	58
Άρραβωνιασμένες	14	4	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	70	30	100

67. Σε ποιά κοινωνική τάξη τοποθετείσθε;

	Έργατική	Στό σύνολο	Στή μεσαία	Δέν ξέρω	Σύνολο
Έλεύτερες	8	15	12	23	58
Άρραβωνιασμένες	—	5	6	7	18
Παντρεμένες	6	5	4	9	24
Συνολικά	14	25	22	39	100

52a. Είδος περιοδικών

	Γυναίκα	Είδησεογραφικά	Καί τά δύο	Έκκλησιαστικά	Σύνολο
Έλεύτερες	32	10	4	2	48
Άρραβωνιασμένες	12	2	—	—	14
Παντρεμένες	4	—	—	4	8
Συνολικά	48	12	4	6	70
Συνολικά	69%	17%	6%	8%	100%

51. Διάβασμα έφημερίδας

	Ναί	Όχι	Συνολικά
Έλεύτερες	31	27	58
Άρραβωνιασμένες	8	10	18
Παντρεμένες	8	16	24
Συνολικά	47	53	100

53. Ίδιαίτερο ένδιαφέρον

	Κανένα	Κέντημα	Φύση	Μουσική, χορός	Συλλογή γραμμάτων.	Διάβασμα, τηλεόραση	Σύνολο
Έλεύτερες	22	16	15	2	2	1	58
Άρραβωνιασμένες	6	2	6	2	2	—	18
Παντρεμένες	20	—	1	2	—	1	24
Συνολικά	48	18	22	6	4	2	100

6. Συνείδηση της γυναίκειας φύσης και τó πρόβλημα της χειραφέτησης

59. Η γυναίκα άπέναντι στον άντρα

	Κατώτερη	Ίση	Άνώτερη	Δέν ξέρω	Σύνολο
Έλεύτερες	27	23	—	8	58
Άρραβωνιασμένες	9	8	—	1	18
Παντρεμένες	17	4	1	2	24
Συνολικά	53	35	1	11	100

60. Αίσθημα άδικημένης άπέναντι στον άντρα

	Ναί	Όχι	Σύνολο
Έλεύτερες	6	52	58
Άρραβωνιασμένες	3	15	18
Παντρεμένες	1	23	24
Συνολικά	10	90	100

Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν

61. Ἀλλαγὴ τῆς θέσης ἀπέναντι στὸν ἄντρα μὲ τὴ δουλειά

	Ναί	Ὅχι	Δὲν ξέρω	Συνολικά
Ἐλεύθερες	30	24	4	
Ἀρραβωνιασμένες	9	9	—	
Παντρεμένες	11	13	—	
Συνολικά	50	46	4	

49β. Χρησιμοποίηση τοῦ μισθοῦ

	Προίκα	Νοικοκυριό	Ἀτομικά ἐξόδα	Συνολικά
Ἐλεύθερες	33	15	10	58
Ἀρραβωνιασμένες	13	5	—	18
Παντρεμένες	1 (τῆς κόρης)	22	1	24
Συνολικά	47	42	11	100

69. Μελλοντικά σχέδια

	Ἄντρας, οἰκογένεια, ὑγεία, εὐτυχία	Ἄντρας, οἰκογένεια, ὑγεία, εὐτυχία, χρήματα	Χρήματα	Ἄντρας, οἰκογένεια, εὐτυχία, καὶ κάτι ἄλλο	Μόρφοση	Σύνολο
Ἐλεύθερες	29	24	1	1	3	58
Ἀρραβωνιασμένες	7	10	1	2	—	18
Παντρεμένες	5	7	—	9	1	24
Συνολικά	41	41	2	12	4	100